

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ԵՏՅՐԱՏԻ
ԵԺԱՆԱԳԻՆ
ԻՐԱԴՂՐԱՆ

8965

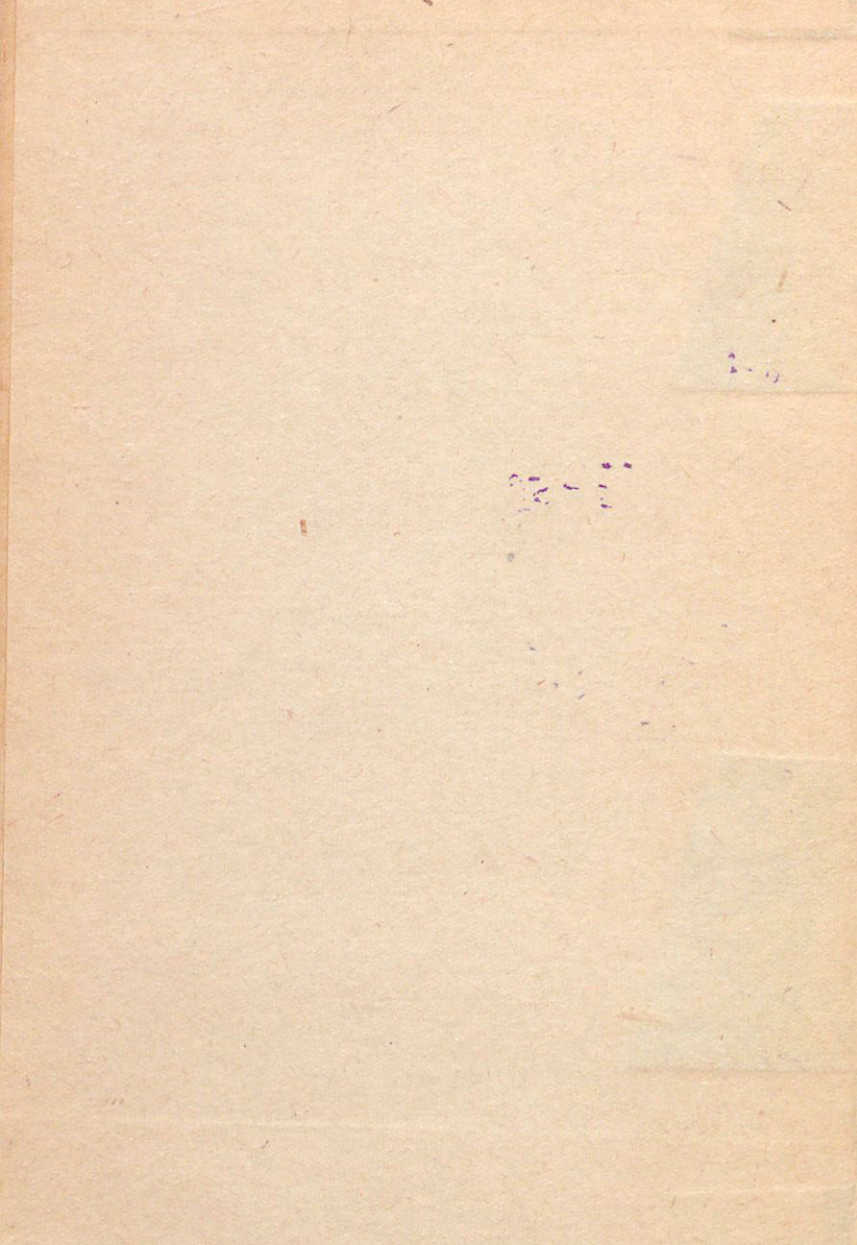
№ 23-24

ԶԱՊԵԼ ՑԵՍԱՅԱՆ

ԿՐԱ. ԿԵ ՇԱ. ԳԻ. ԿԸ

891. 99
Ե-58

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1934

№ 23-24

№ 23-24

891.99

Ե-58

ԶԱՊԵԼ ՅԵՍԱՅԱՆ

u-f

ԿՐԱԿԵ ՇԱՊԻԿԸ

1006
28404
9001

2857

№ 2003

2451

պատ. խմբագիր՝ Ս. Հարությունյան
Յեկ. խմբագիր՝ Տ. Խաչվանդյան
Սրբագրիչ՝ Ա. Յերիցյան

27501-4-3

10720-57

Հրատարակ. № 2797. Գլավիտ 8368(ը),
Պատվեր № 2510, Տիրաժ 5000. Պետ-
հրատի սպարան. հանձնված և արտա-
դրության 10/XII 1933 թ. ստորագրված
և ավագրության 27/I 1934 թ.

Չ Ա Պ Ե Լ Յ Ե Ս Ա Ց Ա Ն

Զապել Յեսայանը արևմտյան հայոց գրականության մեջ առաջնակարգ մի անուն է իբրև վիպասան և հրատարակախոս։ Նա ծնվել է 1878 թվին Պոլսի Սկյուտար արվարձանում և նախնական կրթությունն ստացել է նույն արվարձանի Ս. Պաշ վարժարանում։ Տասնևութը տարեկան հասակում մեկնել է Պարիզ շարունակելու բարձրագույն ուսումը՝ հետևելով Սորբոնի գրական ֆակուլտետի դասախոսություններին։ Նախ քան Պարիզ մեկնելը, 16 տարեկան հասակում, առաջին անգամ տպագրել է իր արձակ բանաստեղծություններից մեկը Զապել Հովհաննիսյան ստորագրութեամբ (նրա աղջկույթյան աղջանունը), վորն իր ժամանակին ուշադրության է արժանացել Պոլսահայ մամուլի կողմից։

Պարիզում հետզհետե Զապել Յեսայանը հրատարակել է արդեն ավելի բնդարձակ յերկեր—վեպեր, վիպակներ և պատմվածքներ («Կեղծ համնարներ», «Շնորհեով մարդիկ», «Սպասման սրահին մեջ» և այլն) և ճանաչված է իբրև տաղանդավոր կին վիպասան։ Զապել Յեսայանի գրականությունը իր ծագման առաջին որբերից սեպիլիտական է, հոգեբանական խորացումներով։

Ոսմանյան Մահմանադրության հռչակումից հետո (1908 թ.) Յեսայանը մեկնում է Պոլիս, վորտեղ, մինչև իմպերիալիստական պատերազմը, գրադված է գրական և հասարակական դործերով։ Այս շրջանի նրա գրական գործերից են «Սկյուտարի վերջալույսներ», «Ավերակներում մեջ», «Բռչք», «Անձկուրթյան ժամեր», «Բավական է», և բազմաթիվ այլ պատմվածքներ։

Պատերազմի առաջին տարին Պոլսում, և ընդհանրապես Թուրքիայում, ստեղծված դեպքերի հետևանքով վիպաստանուհին ստիպված է լինում փախչել Պոլսից և Բալկանները վրայով գալիս է Կովկաս առաջին անգամ։

Կովկասում նրա գրական գործերից հայտնի յե «Վերջին քաժակ» վեպը։

1919 թվին Չապել Յեսայանը նորից անցել է Յելլոուպա, Պարիզ վորսեղ հետաքրքրությամբ և վոզեվորությամբ հետևելով Ֆրանսական ասպիպան՝ դրողներին քաղաքական գլխաւորումին՝ հարել է դեպի խորհուրդներին իշխանությունը, վերջնականապես իրեն կապելով հեղափոխական պրոլետարիատին:

Մինչև 1926 թ. նա հրատարակել է «Նագիւ տառքալ», «Նահանգադ ուժեր» և «Միլիմա Նոքի Հանրմ» վեպերը: 1923 թվին այլ ցեղել է Սորհրդային Հայաստան և Պարիզ վերադառնալուց հետո՝ գրել է «Պրովքեթոս ազատագրված» գիրքը, Սորհրդ. Հայաստանից ստացած ապավորությունները:

Մինչև վերջնականապես Սորհ. Հայաստանում հաստատվելը 1933 թ., Յելլոուպայում Չապել Յեսայանը ակտիվ պայքար է մղել խորհուրդներին իշխանության բոլոր տեսակի դասակարգային թշնամիներին, և հատկապես հայ հակահեղափոխական Դաջնակցության դեմ:

Չապել Յեսայանը այժմ 55 տարեկան է, բայց բոլորում է իր դրտական և հասարակական դործունեյության ամենից բեղուն ջրջանը: Նա ունի անտիպ յերկերի մի շարք-«Նոր եփակմանքեր», «Շահարեղդիմի յերազը», «Թրեական կյանքի պատկերներ» և «Սիլիետարի պարտեգները», վորոնք վերին աստիճանի շահեկան յերկեր են: Վերջինը, «Սիլիետարի պարտեգները», նրա յերեք հատոր հիշողությունների առաջին հատորն է, ընդարձակ մի աշխատություն, վոր պատկերում է Պոլսի 80-90-ական թվականներին դրական-հասարակական կյանքը:

Այս վերպակը, «Կրակե շապիկը», վոր առաջին անգամ հրատարակված է Պարիզի «Արշալ» թերթում և արտատպված է խորհրդային հրատարակությամբ՝ «Վեբլիում» և այժմ էլ տպագրվում է առանձին գրքոյով, Չապել Յեսայանի լավագույն գրվածքներից մեկն է, վորտեղ սեւալիստական գծերով պատկերում է շահագործվող մարդկանց առաջին փոքրիկ բժրոստությունները, պատմական իրականության սահմաններում մեալու խիստ ձգտումով

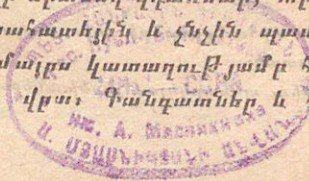
Վ. թ.

Այն ժամանակ հաղիվ տասը տարեկան ելի: Մենք
կրնակեցինք Սկյուտար, միահարկ, խարխլած ու փայտա-
շեն տուն մը, վոր կգտնվեր Պյուլպյուլ Տերեսիի վերևը
չերկարող տուներու շարքին մեջ:

Ամառ թե ձմեռ ձորին մեջն կթավալէր թանձր և
մթաղուչն աղբը, դանդաղ ընթացքով: Չեմ գիտեր ին-
չ՞ու աչգ գարշահոտ և բաց կոյուղին, վորուն անունով
կկոչվեր թաղը, կկրեր այդքան բանաստեղծական
անուն: Թերևս միայն այն պատճառով, վոր ձորեն անդին
կտարածվեր թրքական գերեզմանատունը և վորուն
մշտադալար և տխրատեսիլ նոճիներուն մեջ բուչն դը-
րած ելին սոխակներ:

Իմ մանկութունս անցած է այդ ձորին վերևի
ափունքներուն վրա: Թաղին բոլոր չրեխաները դեռ
իրենց որորոցներեն շնչած են անոր գարշահոտությու-
նը: Ավելի ուշ, անոնք կաճեցին և կմեծնային պղտոր
խոնավութունով թրծված դառիթափներուն վրա,
վորոնց նույնիսկ սեպ դարվարները ընտանի դարձած
ելին մեր ճապուկ քայլերուն:

Ամառվան մեջ, չերբ հարավային քամի կփչեր,
մեծերը չերեսները կթթվեցնեցին և իրարու կըսեցին
լոսոս է: Այդ քառը ինձ սարսափ կպատճառեր, այդ
որերուն մայրս ավելի սրանեղ կդառնար, հորս մարած
աչքերը ավելի կհուսահատեցին և չնչին պատճառը մը
առիթ կըլլար, վոր մայրս կատաղությամբ հարձակեր
հորս չքավորության վրա: Գանգատներ և հուսահա-

տական աղաղակներ կպայթելին տանը տրտում մըթ-
նոլորտին մեջ, ընդմիջված շառաչուն ապտակներով,
վոր իմ կամ չեղբայրներուս այսերը կընդունելին ան-
տրտունջ:

Այդ որերուն Պոլսուպուլ Տերեսիի գարշահոտու-
թյունը անհանդուրժելի կդառնար: Յերբեմն ալ քամիի
ալիք մը դիմացի գերեզմանատունեն մինչև մեզ կրերեր
ուրիշ տեսակի արտաշնչում մը: Մայրս խորհրդավոր
և սարսափահար չերևուցթ մը կառներ, չերբեմն նուչն
իսկ մեզ կփակեր տան մեջ և կըսեր:

— Դուրս մեկըք, կորելը*) նոր սասակ**) թաղեր են:

Այդ որերուն, իրիկունները, չերը հայրս ու մայրս
կխոսակցելին իրենց անհատնում հոգերուն վրա, մորս
շեշտը ավելի դառն էր և հորս պատասխանները ավելի
վհատ:

— Մարդ սատուծո, կըսեր մայրս, հուսահատու-
թյամբ ձեռքերը ծունկերուն զարնելով, ճար ճարակ
ըրե, մախարմներս***) ազատե սս դժոխքեն:

Հայրս լուռ կըսեր, գլուխը մեկ կողմին հակած և
իր արեահար ճակտին վրա ունքերը կբարձրանային,
կպուստեյին, չերբեմն ալ հանկարծ կպարզվեյին, իրեն
տալով լսածներեն ապշած մարդու արտահայտություն:

Ճարը չի կար: Չքավորությունը չոքած էր մեր
ընտանիքին վրա, ինչպես մշտատե պատուհաս: Հայրս
յազմածի չեր և չարաչար կաշխատեր. ամեն առավոտ

*) Պոլսո ժողովրդական բարբառով կնշանակե թուրք գերեզմա-
նատուն:

**) Իբրև արհամարհանքի արտահայտություն՝ թյուրք մեռելը
կկոչեյին սատակ:

***) Անմեղ, ակնարկելով յերեխաներուն:

մութնուլուսին կերթար Գեղ Նիկողոսին փավլիքան, աչնտեղներկ կպատրաստեր, յազմաները խազան կընէր, ամառվան տոթին և ձմեռվան ցուրտ ու բուքին բանվածները կտանէր ծովեզերք՝ լվալու համար և թացերը կոնակը բեռցած զառիվերեն կելլեր սրլուն քրտինք թափելով: Մայրս ալ կաշխատեր. քեզկյանի վրա յազմա կրաներ, հակառակ վար վեց զավակի տեր եր և տանը բոլոր հոգը իր վրա չեր:

Ձմեռվան չերկար գիշերներուն, չերբ մեր անկողինները կփռելին հատակին և զույգ զույգ կպառկելինք. մայրս կշարունակեր աշխատիլ մինչև ուշ առեհ, լամբայի վախտ լույսով: Հայրս բազմոցին վրա չերկարած, պահ մը կմրափեր, հետո կարթննար ու կըխոսակցելին: Քուլրերս և չեղբայրներս շատոնց քնած կըլլային, բայց իմ քունս թեթև եր և կլանայի հետևիլ ըսված խոսքերուն:

Յերբք չեմ լսած, վոր այր ու կին իրենց այդ մտերմական ժամերուն անուշ խոսք մը ըսեն իրարու: Անոնք յերկարորեն կսրտճային իրենց մտմտութները. մայրս հոգնութենե տքալով, ակուաները սեղմած, մեկ կողմեն կատաղությամբ կրաներ և մշուս կողմե հորս անկարողության առաջ, անխնա կշարեր սպառնացող հոգերը. պարտատերեր, վոր վաղը «գուռը ձեռք պիտի առնեյին», ամխավաճառը, վոր մերժեր եր ապառիկ տալ, հացագործը, վոր ձիուն սանձը քաշեր գացեր եր առանց հաց ձգելու...

Հայրս խոր հառաչանք մը կարճակեր և չերբեմն ալ կըսեր.

— Չիկային աչքը քլոռնա...

Այն առեհ մայրս, գերագրգռված, գործը կընդ-

հատեր, թեղկյահը անդին կհրեր և վոտքի կանգնելով,
կգոչեր.

— Այ մանրդ, չըսես, աղքատությունը կրակե շապիկ է:

Մորս վախտ իրանը սենյակին կխաստվերին մեջ
կարծես աներևույթ զորության մը կդիմադրեր. աչ-
քերը հրացայտ, կզակը ցցված, խելագարի պես կնայեր
աստի՛ն անդին. հայրս քնաթաթախ աչքերով կհետևեր
անոր շարժումներուն և կամացուկ մը ձեռքը կտաներ
իր ցավոտ վոտքերուն, վորոնք կկսկծեցին խոնավ և
կարկտված գուլպաներուն մեջ:

Մորս բարկությունը միշտ ինձ անձկություն
կպատճառեր. սիրտս կսեղմվեր և կուզեցի պոռալ, բայց
այդ բարկության իմաստը չեյի հասկնար: Գիտեցի, ո՛հ,
շատ լավ գիտեցի, վոր անհաղթելի դժբախտություն
մը կծանրանար մեր ընտանիքին վրա: Գիտեցի, վոր
հոգ մը կար, ճնշիչ հոգ մը, վորուն լուծը կքաշեցին
մեծերը, չերբեմն համբերությամբ, չերբեմն ըմբոստա-
նալով: Այդ ցավը մեր ամենուս յերկվորյակ չեղբայրն
եր, մեզ հետ աշխարհ չեկած եր, մեզ հետ կմեծնար.
ավելի ուշ հասկցա, վոր ան իր բազմատեսակ չերես-
ներով քստմնելի չքավորությունն էր, և այն որեն վոր
հասկցա, իմ վրաս առի հաղթե՛լ այդ հրեշին:

Բայց ան ժամանակ փոքր ելի և մատղաշ Յերբ
ծնողքս կըսեցին. «հացի մը փարա ճարենք...» կամ,
յերբ հուսահատորեն կհուսային, վոր «գործերը քիչ մը
բացվին...», չեյի կրնալ ըմբռնել, վոր իրավամբ չարա-
չար աշխատանքով չոր հացի մը փարա կվասակե-
լին և թե գործերը բացվելին թե վոչ, իրենց և իրենց
պեսներու համար վորևե հուսալիք բան չի կար:

* * *

Բացի չերկու փոքրիկ քույրերնս, վերոնցմե վերջինը
դեռ ծծկեր էր, մենք չորս մանչերս կերթայինք թա-
ղային վարժարան: Մենք ձրի չեյինք: Մայրս չերբեք
չե գիջած չերթալ դիմուհներ կատարել «աղա»-ներուն:

Իպրոցին մեջ, սրահին սլատերուն վրա կախված
գեղագիր բնաբանները, վարժապետին խոսքերը, ըսված
առակները և չեղած ընթերցումները նպատակ ունեյին
մեզ տոգորելու այն դպացումով, վոր «ուսմուն-
քով և աշխատանքով մարդս կհասնի ամեն
բանի»: Յես չեռանգով ու ջանքով կուզեյի ձեռք բերել
այդ ուսումը: Յեզրայրներս անտարբեր եյին այդ բո-
լորին. — անոնք կյանքով և ուժով լեցուն, շարժման
մեջ կդնեյին իրենց բոլոր ֆիզիքական և մտային կարո-
ղությունները խաղերու և ծեծկվուքներու մեջ: Անոնք
կերպով մը կանցընեյին դասերու ժամերը ինչպես սար-
տաղիւր անախորժություն և անմիջապես կվազեյին
զբոսանքի: Յերեկոյին, յերբ կարձակվեյինք, անոնք
ուրիշ մանչերու հետ ուսմբի պես դուրս կնետվեյին
դպրոցեն և դեռ տուն չի հասած, փողոցներու մեջ
անձնատուր կըլլային դանազան շահատակություն-
ներու և վնչ անոնց, վոր իրենց ճամբան կտրեյին
կամ արգելք ըլլալ ուզեյին: Յես թեև հիացումով կհե-
տեյի անոնց խաղերուն, բայց մասնակից չեյի ըլլար,
վորովհետև կշտապեյի տուն դասերս պատրաստելու:

Մայրս անտարբեր էր թե իմ փութաջանությանս
և թե մյուս տղաքներուն անզուսպ վարմունքին: Կբա-
վեր, վոր գինքը չխանգարեյինք իր անդադար աշ-
խատանքին մեջ: Չեմ հիշեր մայրական գորովոտ համ-

բուլը մը, կամ ժպիտ մը: Ա՛յ, թող ըսեն ինչ վոր կուղեն, թող խոսին ու գրեն մանկութեան քաղցր հիշողութիւններու վրա... .

Ատոնք անձանոթ են անոնց, վոր ակուաները սեղմած, կուրծք կուրծքի անդադար կկուլին կյանքի դժվարութիւններու դիմ: Մայրս ժամանակ չուներ գուրգուրալու իր դավակներուն վրա: Նույնիսկ չերբ փոքրիկ քուլըս կճշար որորոցին մեջ, միայն սրաննողութիւն կերևար մորս խոժոռ դեմքին վրա: Յերբ ճիշերը շատ բարձրանային, կառներ մանկիկը, ծիծ կուտար և ինքը ակնապիշ կմնար, մինչև վոր չերեխան հագննար: Այսոր միայն կհասկնամ, վոր իր արյունը կչորանար քրտինք թափելով մեզ համար, աչտոբ կգիտակցիմ, վոր իր կյանքը մաշած է մեզ համար. բայց այն ատեն իմ մանկական հողիս անհագ կարոտ ուներ գուրգուրանքի և մորս դաժան կամ թթված դեմքը մոռյլ տխրութիւն կներշնչեր ինձ: Բայց չես նպատակ մը դրեր եյի իմ կյանքիս և կմխիթարվեյի՝ ինքզինքս զգալով դորեղ՝ գալիք որերու մեջ:

Հայրս ընդհակառակն մեղմն էր և կարծես պատրաստ էր սրտագեղումնր ունենալու: Այն ժամանակ հազիվ քառասուն տարեկան էր, բայց իր մարդկային կերպարանքը կորսնցուցած էր ծովի աղի քամիին հարվածներուն տակ: Սև և տխուր աչքերը մարած էին: Ճերմկած և ցանցառ մազերը կփակելին զազաթին և քունքերուն: Անիկա բազմաց մարդ էր և իր զգացումները և մտածումները կարտահայտեր աչք ու հոնքով: Իր ճակատի բազմածալ կնճիւնները կկծկվելին կամ կպարզվելին և այդ պարագային աժգուչն դիծեր կը կազմելին արևահար ճակատին վրա: Անոր խունացած և

կարկտաններով պիտակված հազուստները վոչ գույն ունեյին և վոչ ձե, և այդ բոլորեն կարտաբուրեր բարկ հոտ մը աղի քրահինքի և բոթտաի, վոր ինձ սիրելի չեր և ընտանի, վորը դերազանցապես հայրս եր: Բայց ինչ վոր մասնավորապես կհիշեմ, ցավազինորեն կհիշեմ, այդ իր կոշիկներն ելին....

Հորս և մորս վատակած դրամն հազիվ ծայրը ծայրին կբավեր մեր ապրուստին, բայց այդ չազմայի գործի մեջ կային անդործուխյան շարաթներ, մանավանդ ձմեռը, յերբ կամ ներկերը կստեղծին հողե ամաններուն մեջ և կսմ ստոնամանիքի պատճառով անկարելի կըլլար յազմաները տանիլ լվալ ծովեզերք: Այն ատեն քաթիլ եր: Յերբ այդ չարաբաստիկ բառը կարտասանվեր տանը մեջ, գիտեցինք վոր մեր նեղ որն օլ ավելի պիտի նեղնար: Այդ քաթիլը իմ մտքիս կներկայանար զզվելի և թափ սարդի մը պես, վոր անկյուն մը դարանակալ կսպասե և միշտ կսպանա մեր կշանքը թունավորելու: Այլապես, յերբ դործ կար, կերպով մը կապրելինք: Տունը, ուր կընակեյինք, ժառանգություն մնացեր էր մորենական պապես, վոր յեղած էր ձկնորս և քաջ նավավար: Հայրս շաբաթական կստանար յերեք մեծխտիե և դեռ կհամարվեր լավ վճարված խալֆա, վորովհետև տասներկու տարի է վեր կաշխատեր Գեղ Նիկողոսի փավլիքան: Հայրս շաբաթականը կառներ կերթար շուկա և կզներ յերկու վոչխարի գլուխ: Այդ էր մեր մսեղենը: Յերբեմն փոփոխություն մտցնելու ամար, փոխանակ գլուխը, կբերեր վոչխարի փորոտիք: Այդ պարագային վախվիւելով կը մտներ սեմեն, վորովհետև մայրս կհարձակեր իր վրա, մեղադրելով, վոր զժվար գործ կընա իրեն: Դեպի հինգ-

շարժի ոխա մը ճերմակ խաշած լուբիա կամ բողջաց-
ներ մեր շարաթական ուտեստեղենը: Յերբեմն, սա-
կայն, յերբ Վոսփորի Չուրերը առատութեամբ կուտային
խամսիկն կամ բալամուս, հայրս խուրճ մը բողկի հետ
ձուկ կը բերեր: Տունը կլցվեր տապակածի կամ խորովածի
ուրախ բուրմունքով և նույնիսկ հորս գեմքը կպարզվեր,
յերբ բազմոցին վրա յերկարած կսպասեր, մինչ մայրս
կասկարային կամ ունեղին հետ ծեծկվելով ճաշը
կպատրաստեր: Այն ատեն հայրս իր ներքին գոհունա-
կութիւնը արտահայտելու համար տասնոց մը կուտար
մեղի, վոր յերթանք ախտեմն*) շաքարեղեն գնենք մեզ
համար:

Ճաշեն հետո, բացառապէս, հայրս ու մայրս ման-
գալին շուրջ կդանդաղեցին և խանդի մը կխմեցին, լուռ,
բայց համերաշխ իրենց բարորութեան զգացումին մեջ:

Բայց ասոնք շատ հազվադեպ որբեր ելին մեր կյան-
քին մեջ: Հորս վաստակը պետք էր բավեր մեր բոլոր
ծախքերուն, վորովհետև մայրս անվերջ և անդադար
պարտք կվճարեր: Նախ կար պարսիկը, վոր քառա-
պատկված գիներով ապառիկ ապրանք կբերեր և վորով
գեշ աղեկ կհագովեցինք: Այդ անիծյալ պարսիկը մեր
թաղին մզձավանջն էր. ամեն շաքաթ որ կանցներ,
կհանդիպեր գրեթե ամեն տուն և մաս-մաս կդանձեր
սունելիքները: Յեթե մեկն ու մեկը չի կրնար վճարել,
պարսիկը կզայրանար, կգոռար, կհայհոցեր, կից կգար-
ներ պարտատիրոջ դռան, սպառնալիքներ կընէր...

— Աճեմը կենսե աչտոր պոռաց... կտեղեկացներ
մայրս նույնիսկ մեղի, յերբ տուն կդառնայինք:

Բացի պարսիկեն կային ուրիշ պարտքեր: Յերբ

*) Ախտեմն — մտնրավաճատ

Թաթիլ ըլլար, հացագործին դրամը չեր վճարվեր շարթե շարաթ, կզիզվեր, կդառնար խնդիր մը: Ասկե դատ ձմեռը ածուխ գնելու և ուրիշ պիտույքներու համար հարկ կըլլար վաշխով դրամ առնել գործատերեն: Մայրս անդադար կրաներ և վաստկածին «վրան չի նալած» կուտար պարտքի: Յեզ դեռ մենք բախտավոր ելինք... Հայրս սովորութչուն չուներ գինետուն յերթալու, կային, վոր վորք ելին և ծանրացած իրենց մորը աշխատանքին վրա, կային, վոր անոթի կննային, վորովհետև իրենց հայրը գինետունը կթողուր վաստակը, և կային վոր հիվանդ ունեյին... Մենք բախտավոր ելինք, պայմանով վոր բացառիկ և անհրաժեշտ ծախք մը չի ներկայանար, և կներկայանար յերբ հարկ կըլլար հայրիկիս կոշիկ առնել:

Մեզ հայրս... հակառակ իր խոնարհ ծագումին և չարքաշ կյանքին, փափուկ վտարեր ուներ, վորոնց մորթը կփշտեր, յերբ կոպիտ կոշիկներ հագներ: Այդ պատճառով կերթար Սթամպոլ, մեծ շուկան և այնտեղ իրեն ծանոթ խանութի մը կգներ վտարի չափին մեծ կոշիկներ: Անոնք սովորական կոշիկներ ելին, չերկու կողմերը լաստիկով, վորոնց մեջ վտարերը կըմտնիր ինչպես մուշկի մեջ: Այդ մեծկակ կոշիկներու յերեսները մեկ քանի որին ծալքեր կշինեյին, ծալքը թեթև մը կբարձրանար, վտշին կամ ցելը հեռքեր կթողեյին անոր խորշումներուն մեջ և անոնք կուսննային ցավազին ու սրտառուչ արտահայտութչուն մը:

Այդ կոշիկներուն հիշողութչունը վառ գուշնով կը պատկերացնե մտքիս հորս կյանքը: Անոնցմով կերթար ծովեզերք չազմաները լվալու, անոնցմով կբարձրանա դառիվերը մեջքը կքած թած չազմաներու բեռին

տակ, անոնցմով կերթար վոչխարի գուչդ մը գլուխները գնելու իր հալալ վաստակով, վորպեսզի չոլուխչոճուխ ուտեն կշտանան: Անոնցմով կերթար Գել Նիկողոսին գլուխ ծոկու, իբրև շնորհ խնդրելու մեկ կամ յերկու վոսկի, հարչուրին չերկու հարչուր տոկոսով, յերբ թաթիլ ըլլար, կամ տաղավար մը վրա հասներ աղետի մը պես: Յե՛վ անոնցմով է, վոր զարծյալ կիրակին և տոն որերը ինձ հետ «կերկըննար» դեպի բարձունքը, վոչ շատ հետու, վորովհետև մշտընջենապես հոգնած մարդ եր... և սիրտ չեր ընել քսան փարանոց խանվե մը խմել վոնե զբոսատեղիի մեջ:

Յե՛վ ինչ վոր իր աչքերը չեյին արտահայտեր, ինչ վոր իր շրթները չեյին արտասաներ, կարծես կգրվեյին այդ կոշիկներուն վրա, իր հոգիի շարժումները, իր թաղուն ըմբոստութչունները և իր անսահման զորովանքը իրեններուն համար կգրոջմվեյին այդ ցավազին, այդ տրտում կոշիկներուն վրա:

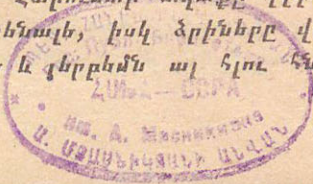
Վաղուց է, վոր հայրս կհանդչի Սկչուտարի հինավուրց դերեզմանատան մեջ: Մնոր չարքաշ վոսկորները փոշի դարձած են բաղկատարած թմբիներու հովանիին տակ և չերբ աչսոր կմտաբերեմ զինքը, կսկիծ մը հերյունի պես կձակե սիրտս:

Ինչո՞ւ այն ատեն չի գիտցա իրեն ըսել այն խոսքերը, վոր աչսոր գիտեմ և վորոնք անշուշտ իր հուսահատ չքավորութչունը պիտի փոխեյին հուսառատ պաշարի: Ինչո՞ւ յերբեք չի գիտցավ, վոր իր կոշտացած ձեռքերը ուրիշ բյուրավոր ձեռքերու հետ կը կերտեյին ապագան և իր վոտքերը, վոր այնքան վհատությամբ կգեղերեյին փոշոտ կամ ցեխոտ ճամբաներու վրա, արգեն խակ կառնեյին քայլեր, վոր ի-

րենց վորդիները պիտի վերածելին հաղթական քայ-
լերու:

* * *

Մեր դպրոցի աշակերտներուն մեջ կային տաս-
նյակ մը հարուստ տղաքներ, մոտ հիսուն ձրիններ և
չերկու հարյուրե ավելի եսնաֆի տղաք: Մենք սովար
մեծամասնութուն կկազմելինք, բայց մեր մեջ ալ
տարբերութուններ կային: Վոմանք կերթային կքրս-
քավելին հարուստի տղոց և նույնիսկ կծառայելին,
մինչ անոնք կմնային անտարբեր և գոռող թե ուսու-
ցիչներու և թե քծնող ընկերներու հանդեպ: Ձրինե-
րուն խոսքը չեր ըլլար: Եսնաֆի տղաքն էլին; վոր
կուտային ամենին հառաջադեմ և փայլուն աշակերտ-
ները և մեր մեջ էլին նաև ամենին քաջերը, հանդուզն
և նեավող տղաքը, «ստահակ»-ները, ինչպես կկոչեր
տնորենը: Դպրոցի ուսուցիչները և «վերին մարմինը»
ուզելին թե չուզելին մեզ հաշի կառնելին: Այդ զանգ-
վածին մեջ խումբ մը տղաքներ, վորոնց մեջ ե-
լինք մենք չորս չեղբայրներս, ամրակուռ կորիզ մը
կկազմելինք և հեղինակութուն ունելինք բոլոր աշա-
կերտներուն վրա, ինչ վոր ձեռք անցուցեր էլինք մեր
բուռնքներու ուժով: Դեռ մինչև այսօր վորոշ հրձվան-
քով կհիշեմ կուրծք կուրծքի անհավասար կախիներ,
վորոնցմե հաղթական դուրս կելլելինք: Մենք էլինք
վոր զբոսանքի ժամանակ պարազուլի կդառնայինք
հանդուզն և յերբեմն արգիլված խողբու, և մենք
էլինք, վոր ստանձներ էլինք «արդարութուն ընել»
չերբ հարկ ըլլար: Հարուստի տղաքը կզգուշանային
մեզ հետ գործ ունենալե, իսկ ձրինները վախվխելով
կհեռանային մեզմե և յերբեմն ալ հլու հնազանդու-

10720-54
75-05701
1001
10482
2404

թլամբ մեզ կմատնելին: Այդ լալկան, միշտ նկուն տղաքը ինձ գայրույթ կպատճառելին: Այլ սակայն ձրիի մը պատճառով քիչ մնաց, վոր վռնտվելի դարձոցին:

Որ մը, չեմ գիտեր ինչ պատճառով, ընդհանուր հսկիչը քանակով զարկավ տղու մը մատներուն: Անիկա տխեղժ պատանի մըն էր, վոր միշտ կդողդողար մաշած հագուստներուն մեջ: Յուրա էր և նոր ավարտեր ելինք գրոսանքը. տղուն ճաթուտած ճորթով ձեռքերը ուռած ելին և կապտած: Հանկարծակիի յեկած քանակի հարվածներին, ան շմեցավ և սխավ լուռ արտասվել: Յաված ձեռքերը դրեր էր ծոցը և կմղկտար, յերբեմն ձեռքերին մեկը դուրս կհաներ, վրան կնայեր և ավելի առատ արցունք կլթափեր:

Հանկարծ ինքզինքես դուրս յեկա: Տեսակ մը առապաղին գթութլյան զգացում յերբեմն անսպասելի կերպով կգրավեր ինձ: Յես գիտելի իմ այդ ներքին թուլութլունը և կամչնայի ու կիտրձելի հաղթել անոր: Անիկա դառն զգացում մըն էր, վոր անգթորին կտանջեր ինձ և փոխանակ ինձ մեղմացնելու, կդարձներ հերոտ, հարձակողական:

Յերը նայվածքս տղուն վրային դարձավ հսկիչին, վոր անտարբեր իբ արարքին՝ կանցներ գրասեղաներու առաջին, աչքս դարձավ և ակնթարթի մը մեջ, ինչ վոր դուս ձեռքիս տակ՝ նետեցի գլխուն: Ամբողջ սրահը տակն ու վրա յեղավ. ուղեցի փախչել հսկիչի հալածանքին, բայց ահա տեսա, վոր հսկիչը կփախչեր ինձմե: Վտոնամաններս հաներ, ձեռքս բռներ ելի և պատրաստ ելի ինքնապաշտպանութլան. կելլելի գրասեղաններու վրա, կցատկելի հանկարծ, հսկիչին ճամբան կտրելով. ան առաջքես, յես յետևին կվազելինք նստ

բաններու միջև չեղող նեղ անցքերեն: Մեր խումբի ընկերները, վորոնց շարքին և չեղբայրներս, հասաջացած ելին սրահին կեդրոնը և ձեռքերնին խոթած տաքատներու գրպանները, նայվածքով լուրջ կհետևելին այս անսովոր տեսարանին. վերջապես հակիչը հաջողեցավ սրահեն դուրս սպրդել և քիչ հետո յերեվցավ տնորենին սիւռեթը:

Ինձ տարին խորհրդարան, ուր հավաքված ելին ուսուցիչները, և տնորենը սկսավ խոսիլ: Արցունս գլուխս խոնված եր, ականջներս կրզղային և բառ մը չիյի հասկընար: Միայն կարծես մշուշի մը մեջն կտեսնելի հակիչին մեռելի պես տժգուշն դեմքը և Գոսե Մինասը, քարտուղարը, վոր մեծ տետրակի մը մեջ բան մը կգրեր ինձ վերաբերյալ: Ավելի ուշ իմացա, վոր վոչ մեկ կապ չեյին տեսեր քանակի հարվածներուն և իմ արարքիս մեջ, վորը վերագրեր էյին անսանձ ստահակության:

Բայց այդ դեպքը պատճառ չեղավ, վոր սերտ բարեկամությամբ կապվիմ նորեկ աշակերտի մը, Պլության Պետիկին հետ:

Անիկա տասներեք տարեկան մը կար և վերի դասարաններեն եր: Դասի դադարին ինձ մոտեցավ և ըսավ.

— Իրավունք ունեյիր, մարմնական պատիժը արգիլված է:

— Ատ չեր պատճառը, ըսի դիտմամբ և կասկարմիր դառնալով, իսաեզ*) ունեյի:

Պետիկ նախ զարմացական, հետո ժպտուն նայվածք մը ուղղեց ինձ.

*) Վոխ:

— Թո՛ղ աչքս ըլա, ըսա՛վ, ու թեա մտնելով ինձ հեռացուց աղաց խուճբեն, վոր մեզ շրջապատեր եր:

— Անու՛նդ ի՛նչ ե—հարցուց մեզմու՛թյամբ:

— Անու՛նս Կարպիս Սեդրակյան ե:

— Յողմա՛ճի Սեդրակի՛ն տղմն ես...

Իձ հաստատական պատասխանիս վրա պահ մը մտածեց և ավելցուց.

— Արտաշ հորեղբայրս ճանչնալու յե հայրդ, կրնա ըլալ, վոր քեզ դպրոցեն վճնակ ուղեն. դուն հոգ մընք, յես կխոսիմ Արտաշ հորեղբորս:

Պետիկի ընտանիքը հռչակալոր եր Սկյուտարի մեջ: Մեծ հայրը՝ Պլու՛թ, նշանավոր յեղած եր իր խիզախ քաջությամբ և շահատակություններով: Կըսեյին թե ան իր յերխտասարդ տարիները անցուցած եր Սարանջայի լեռները և չերքեզ եշկչաներու պետը չեղած եր չերքեզի անու՛նով: Անիկա փոխն ի փոխ յեղած եր խաչախնի, ավաղակ և հարատե կռված եր դետերու և կառավարական ուժերու դեմ: Ըմբոստ, քաջ կռվող, միևնու՛յն ստեն կըսեյին թե չեղած ե բարի և հողածու իր «իշխանության» սահմաններու մեջ չեղող գյուղացիներու համար, առանց ազգի խորության: Հայրապետ ամու՛ճաս, վոր Յենի Մահալե կրնակեր, յերբ մեզ աչքելության կուգար և ողի մը կամ յերկուք նետած կըլար, կպատմեր Պլու՛թի սիրազործությունները և կըսեր.

— Յերբ դեզ կիջնար, չոճուխի պես անվնաս մարդ եր, ամա, պիտի ըսես, ինչո՛ւ լեռ կեւեր:

— Հարկավ խելքի մը կձառայեր, կըսեր մայրս:

Ինիկ Սկյուտարցի, Պլու՛թ որ մըն ալ վերադարձեր եր տուն, ամու՛սնացեր և մեկ յերկու տարի

ապրիկեր եր խաղաղ: Հետո դարձեր եր ջրհանկիր, ջրհանկիրներու բնիզ, և վերջապես որ մը սպաննվեր եր. չերիտասարդ ջրհանկիր մը, վորուն համար կըսես թե կաշառված եր, նենգութամբ, կռնակեն, դաշուհնով զարկեր եր Պլութը: Այն ժամանակ Պլութի յեղերական մահը վողբալու համար, սկյուտարցի աշուղները սեսքաններ շիներ ելին: Հայրապետ ամուճաս գոց գիտեր այդ սեսքանները և կերդեր: Յերբեմն ալ հանկարծ կանգ կառներ և կգոչեր.

— Հեյ կիտի Պլութ, հեյ... դուն մեռնելու մարդ ելիր, պե...

Պետիկի հայրը, Պլութ ողլու Խաչիկ, վողորմելի մարդ եր, բայքախ սրունքներով, աստվածավախ, գլուխ խոնարհող, շուքեն վախցող, և վոր սակայն ձեռք ձեռք կքաշեյին, վորովհետև կըսես թե գուլու նեֆես* ունի: Կըսես թե անոր անեծքը և աղոթքը կբանի: Հիվանդի տերերը կկանչեյին զինքը. անիկա ձեռքերով և մատներով խորհրդավոր շարժումներ կըներ, ավետարան մը կկարդար, քանի մը անխմանալի կախարդական խոսքեր կըսեր հաճախակի ընդհատվելով և հո՛ւ, հո՛ւ, վիչելով հիվանդին վրա: Անգամ մը չեկած ե իմ վրաս ալ աղոթելու և դեմքիս վրա նողկանքով զգացած եմ իր գարշահոտ «նեֆես»-ը:

Խաչիկ որվան մեջ կաշխատեր փավլիքան. անիկա խեժ կկոխեր չազմաներու վրա: Բանվորները վորքան կսիրեյին իր չեղբայրը, Արաաշեսը, այնքան կատելին զինքը: Արդեն չերկու չեղբայր յերբեք հաշտ չեյին չեղած իրարու հետ: Ամեն անգամ, վոր Արաաշես իր չեղբորը հանդիպեր, իբրև արհամարհանքի նշան

*) Ուժեղ շունջ:

Թուքի ժայթք մը կնեաներ շեղակի: Խաչիկ Թավ հոնքերը կպոստեր և իր ջրագունն աչքերը կանկեր յեղբորը վրա:

— Ծո՛, կըսեր Արտաշէս բարձրաձայն, ատ աչքերովդ գնա պառավ կնիկները վախցուր...

Արտաշ հարազատ վորդին եր Պլութին: Ինքն ալ ջրհանկիր, քանի՛ անգամներ մարդ ազատած եր հրդեհի բոցերուն մեջեն: Անիկա հուժկու մարդ մըն եր, վորո պիտերով, մութ կարմիր ֆեսը ծուռ դրած գանգուր մազերուն վրա, մեջքը պինդ կապած կարմիր գատին և կարճակոթ դաշույնը միշտ գոտիին մեջ: Արտաշ ալ լազմաճի չեր, բայց կանոնավոր չեր աշխատիր, վորովհետև միշտ կուի վըններ գործատերերուն հետ: Կըսէին, վոր Յենի Մահալլեյի և Սիլիհատարի բանվորուհիները խենթ կըլլան իր վրա, մեկ խոսքը յերկուք չեն ըներ: Իսկ չերը հրդեհ ըլլար, առաջինը կվազեր և հրդեհը մարելին յետքը, իր հաղթական նաղարայով*) կթնդացներ Թաղերը:

Պետիկ հիացումով կխոսեր ինձ իր հորեղբորը վրա: Անիկա մեր պատանեկան յերևակայութչանը կներկայանար ինչպես առասպելական հերոս: Ինչ վոր կցանկալինք, ինչ վոր կար մեր մեջը՝ ձգտում և իղձ, մարմնացած եր Արտաշի մեջ: Ան իր գոչութչունով կարծես մեր ամենուս վրեժը կլուծեր: Թաղական, հոգաբարձու կգողային իրմե: Աղքատախնամի աղաները անտրտունջ կհանձնէին իրեն ինչ վոր պահանջեր, վոր պետի տանի բաժնե ալնայիսի աղքատներու, վորոնք մուրացկանութչուն չէին կրնար ընել: Յեկ ան ալդ բոլորը խղճատութչունով կկատարեր: Յերբեմն ալ

*) Աղաղակ

կչարանար, դուռ, ապակի կկտարեր և քանի մը որ կիջնար տխրութեան մեջ: Թաղին թյուրք վոստիկանները այդ բոլորը չի տեսնելու կուտային, վորովհետև կզգուշանային գործ ունենալ իրեն հետ, և այդ հանգամանքը թաղեցիներու աչքին բացառիկ հմայք մը կուտար Արտաշին:

* * *

Այն տարւոյն ձմեռը անսովոր կերպով խիտ չեղավ: Դեկտեմբերի սկիզբին ձյունը սկսավ տեղալ առատութեամբ: Աղքատիկ թաղերու մեջ տնակներու տանիքները կքեցան ձյունի ծանրութեան տակ: Գործերը դադրեցան և բանող ուտողներու համար հացը ու ածուխը պահսեցան: Գիշերները հյուսիսային քամին կփչեր մըրիկի պէս և մեր տունը կտատաներ ճարճատելով ինչպէս ալեկոծութենէ բռնված նավ: Առավոտ և չեբեկո թիփի^{*)} կտեղար սեղմ և արագ ու ձյունեղեն մշուշ մը կկազմեր, վորուն մեջեն անցորդները և մեկ սեմեն մշուսը փոխադրվող շունները պիտակված կերևէին: Վոսփորի վրա չերթեկող շոգենավերու սույրը՝ չերբեմն թավ, չերբեմն սուր, կարծես անվերջ աղետ մը կազդարարեր: Շուկացիները տուն մնացին, դպրոցը գրեթե թափուր մնաց և վերջացան փակվեցաւ:

Ամեն որ, սակալն, կէս որի մոտերը, թիփին կդադրեր, արևը կծաղեր և համատարած սպիտակությունը կշողշողար անհամար նշույլներով: Յերբ տունեն դուրս, կելլեյինք, կշանայինք և աչքերնիս քթթելով կխարխափեյինք, մինչև վոր վարժիկինք ալդ անսովոր և ցուրտ պայծառութեան:

*) Մանր ձյուն:

Մենք միացած մեր թաղին տղաքներուն, կոչնելինք մեր դրացիներուն, վոր տան առաջք դիզված ձյունը պարսկն բահնրով, տանիքներու վրա բեռցած ձյունը թեթեցնեն, բայց ավելի հաճախ անձնատուր կը լայինք ձյունագնդակի խաղերու և մեր աղաղակներով կ'ընդացնելինք ամայացած փողոցները: Յերբեմն ալ ձյունն մարդ և արջ կշինելինք: Մեր ընկերներեն մեկը, Սարգիսը, մասնավոր հատկություն ուներ ձյունը կաղապարելու: Թաղե թաղ «փողոցի տղաքը» իր թանկագին աջակցությունը կ'ընդրելին:

Անիկա գալրայ քաղաքն*) Միհրանին տղան էր: Հայրը լիզած էր ճարտար դժագրիչ և արհեստավոր: Մեծերը կը սեյին, վոր ձեռքը անանկ պիլեգիլ**) մը ուներ, վոր տունի տեղի տեր կընար ըլլալ: Բայց ան հովարսա մարդ էր, վաստակածը կուտեր դուռ դրացիով: Կը պատմելին, վոր լերբեմն նույնիսկ լի որերը, կես վոչխար կը բերեր տուն, կնոջը խորոված պատրաստել կուտար, կերթար շիշերով գինի կը բերեր և փողոցն անցնող-դարձողը կ'հրավիրեր, վոր սեղանակից ըլլան ու շեն ու շենլիք ըլլա: Ինք ալ քաղաքն***) կառներ ծունկերուն վրա և կնվագեր:

Բայց դալը պ քաղան Միհրան ավելի հաճախ գինետուն կերթար, կ'սմեր անվերջ, մինչև վոր զգայազիրկ վիճակի մեջ տուն բերելին գինքը:

Ռամազանի մեջ, որ մը, կես որե լեռք, գինով վիճակի մեջ դացեր էր Գըզըքը և աջնտեղ աղբյուրին

*) Յագմայի դժագրությանց կաղապարները հորինող և կազմող արհեստավոր- դժագրիչ, փորագրող

**) Բառացի՝ աղարանջան, փխսաբերաբար՝ արհեստ:

***) Լարային նվագարան մը

գլուխը հարձ*) նետեր եր թրքուհիի մը: Կնոջը ար-
ձակած ճիչերուն վրա մոտակա սրճարանի մը խալամ-
ները թափեր ելին վրան և լավ մը ծեծ քաշելե յետք
հանձներ ելին վոստիկանստուն՝ ըսելով, վոր Էկզավուրը
համարձակեցավ աչք բարձրացնել խալամուհիի վրա,
ուսմազանի սուրբ որով»:

Դատ դատաստանե հետո գալըս քազան Միհրան
դատապարտվեր եր բերդարգելութչան և առանց կիներ
ու գավակը տեսնելու, անդարձ անհետացեր եր:

Սարգիս մեծցեր եր վորբ: Մայրը տարիներե ի վեր,
սուգի սև պոյաման կապած գլխին, լազմա կբաներ և
գավակը կմեծցներ դժվարությամբ: Անիկա վտիտ,
կապույտ և չերազուն աչքերով տղա մըն եր, գլուխը
քիչ մը հակ մեկ կողմին, վորովհետև խուչլոտ եր և
վիզին մեկ կողմը կար եր սպիներով: Հաճախ
կբացակայեր դպրոցին, վորովհետև գրեթե միշտ հիվանդ
եր, բայց չեր հարկ ըլլար ձյունը կաղապարել, անիկա
հանկարծ մեջտեղ կելեր: Ընդհանրապես հեզ և մեղմ,
անիկա այդ պարագային կզառնար տիրակաան և մենք
կամովին կհնազանդելինք անոր: Անիկա կգեգերեր
տեղին վրա և աչքերը կծկելով կդիտեր շուրջը, մինչև
վոր բարձրութչուն մը ընտրեր: Իր պատվերին համե-
մատ կդիգելինք ձյունը, մինչև վոր հսկայական զանգ-
ված մը կազմվեր: Սարգիս, ձեռքերը տաբատին գըր-
պանները դրած կգեկավարեր մեր «աշխատանքը»:
Յերբ ձյունը բավականին դիզված կըլլար, տարորինակ
բան մը տեղի կունենար: Սարգիս նախ դանդաղ կը
մոտենար դեղին և հետո կխոյանար վրան:

*) Խոսք նետել:

Տեսակ մը դիվային պար շարժման մեջ կդնեիր անոր ամբողջ մարմինը և այդ շարժումին ինքնահատուկ ուրիշմովը, միշտ դեզին շուրջը դառնալով, ծունկերու, ներբաններու, արմուկներու, ձեռքերու և մատներու հարվածներով և ճաղուկ հպուճներով կկաղապարեր ձյունը, մինչև վոր հսկա արջ մը ցցվեր մեր առաջ իր սպառնական դունչով և կողերու վողորկության վրայ յեղունգներով ուրվագծված ստեներով:

Մենք բերանբաց կմնայինք այս արդշունքի առաջը: Սարգիս իր գործը կատարելի չեաք սրսիալով կհեռանար, վորովհետև հակառակ ձյունին և ցուրտին՝ քբբախնքը կվազեր քունքերեն: Դեռ կհիշեմ իր տխրոճ սիլուեթը, ուսերը վեր տնկած, դունստ մազերը փակած ծոճրակին: Մենք ալ կշինեյինք ձյունն մարդադվես, շուն և ուրիշ կենդանիներ, բայց Սարգիսի շինածը ուրիշ բան եր: Ան չեր ուզեր ածուխի կտորներով աչք շինել, վոչ ալ վողորկված աղշուսով լինտեր: Բայց իր արջերը կնայեյին և կարծես պիտի նետվեյին: Մթնշաղին՝ շուները սարսափած կկաղկանձեյին՝ մեզ խելահեղ ուրախություն պատճառելով: Մեր գոռում դոշումը կթնդար թաղերուն մեջ, չերբեճ անցորդ մը կժպտեր և կքաջալերեր, բայց ավելի հաճախ մեր հասցեյին կխեյինք հայտնություն և անեծք:

Իսլոցին մեջ վոչ վոք անդրադարձած եր Սարգիսի թաղուն հատկություններուն: Կային մեկ քանի զբժազրության ընդունակ աշակերտներ, վորոնք ուսուցիչին հակողության տակ սիրուն պատկերներ կշինեյին և վորոնք կհարմարեյին ամենուն ճաշակին: Սարգիսի հողին մեջ ուրիշ և մեծղի յերազ մը կար: Անիկա

մեռավ անշուք, դեռ արբունքի չհասած, իր թշվառ տնակին մեջ:

* * *

Այդ որերուն զփկամակությամբ տուն կրառնայի թաթիլ երև թշվառությունը ազելի խիստ չոքեր եր ինչպես մեր թաղի տուներուն, այնպես և մեր տան մեջ: Հացագործը մերժեց եր ապառիկ հաց տալ և հայրս կերթար փուռն կառներ որական հացը, վոր դարձեր եր մեր միակ սնունդը:

— Ա՛յ մարդ, կ'ըսեր մայրս, անդորժ ձեռքերը գալարելով, խարբիս*) չի կա, չորս յոսա հացք հերիք չե:

— Ժուժ ըրե խորհուրդ կուտար հայրս:

Բայց հացի անբավականութենն ավելի մեծ դր կանք եր ածուխի սակավությունը:

Ունեորնները, և նույնիսկ բարեկեցիկ հսնաֆները գարնան, աժան գինով կգնեյին իրենց տարեկան ածուխը և կամբարեյին ձմեռական համար: Բայց մեզի պես որը որին ապրող բանվորի ընտանիքները ստիպված ելին իրենց շաբաթական, նույնիսկ որական ածուխը գնել քյոմուրճի Ավագեն, վոր անխնա գինները կբարձրացներ: Գանի ձմեռը կհառաջանար, քյոմուրճի Ավագը կդառնար ահազղեցիկ մարդ մը, վորուն ձեռքն եր մեզ տալ քիչ մը ջերմություն կամ մերժել: Գանի ցուրտը կսասականար, այնքան կրակարանին մոխիրին մեջ նշուլող մճիրը կսակաջար: Մայրս խնամքով մեկ կողմ կգներ մեծ կտորները, ելլեմենքը, վորպեսզի գիշերը մոխիրին մեջ թաղե և առավոտուն կրակ

*) Հացի հեռ կերած վորեւ ուտելիք:

ունենա: Բայց հաճախ այդ մեծ կտորները կծխային
և սենյակը կլեցնեցին թունավոր արտաշնչումներով:

Աստուծո՛ւմե գտնա՛, կանիժեր մայրս, նորեն մաք-
սըխ*) քշեր ե:

— Յա՛ ի՞նչ գիտցար, կըսեր հայրս, մեզի պէս ան-
ճարներուն բռնալ**) քյոմուր պիտի տամր...

Մայրս ամեն անգամ կըմըռոտանար, յերբ հայրս
անճարության խոսք կընէր: Յեղ ամեն անգամուն
ինձ կթվեր, վոր մայրս անճանութ և խորհրդավոր ուժի
մը կկրթներ, յերբ կպատասխանէր.

— Քա ինչո՞ւ անճար պիտի ըլլանք... Գիշեր ցերեկ
աշխատող մարդը անճար չե: Թո՞ղ քու քյոմուրճի
Ավագդ մեր տեղը անցնի, պոյը կտեսնենք... ան
ատեն կհասկնանք ո՞վ ե անճարը...

— Մարդուն գործն ե, Նունիկ, կըսեր հայրս հաշ-
տարար, կնիկը ամեն տարի նոր էյուրճ կուզե...

— Թերմաշ մնա վրային...

Որեքը կանցնեցին տաժանքով: Պզտիկ քույրս
հիվանդացավ կարմրուկով և մյուսն ալ վարակվեցավ.
պետք եր սենյակը տաք պահել: Քյոմուրճի Ավագին
բարի կամ վատ կամեցողությունը դարձավ մահու և
կենաց խնդիր:

Իժվար ե ինձ համար մանրամասնել այդ որերու
դաժան կյանքը. փոքրիկ քույրս մեռավ. չեղան որեր,
վոր մեր կրակարանի մոխիրը պաղեցավ, անհաց և
անլուչս պառկեցանք մեր ցուրտ անկողիններուն մեջ:
Մյուս քույրս դեռ հիվանդ եր և գիշերն ի բուն կը

*) Մխացող ածուխ

**) Լավ տեսակի ածուխ:

հազար: Անկրակ սենյակին մեջ ողբ ցուրտ և բորբոս կհոտեր: Մորս խիստ դեմքն ավելի դաժանացած էր. անիկա իր արցունքը կուլ կուտար և մեզ կնայեր խելազարի պես: Կարծես մեզ դեմ լեցված էր ցատումով, վորովհետև մեզմե ամեն մեկը իրեն կհիշեցներ իր կորսնցուցած չերեխան:

* * *

Յերբ դպրոցը վերաբացվեցավ, առաջին ուրն խակ ուրախությամբ դաս Պետիկը: Անիկա դուրսի գրան սեմին վրա ընկերով մը կապասեր. յերբ ինձ տեսավ, մոտեցավ և սկսավ խոսիլ: Անոր գոռուկ և խիտ, սև մազերը գաակին ներքևեն դուրս կհորդեցին. ածուխի պես սև աչքերը կանդ կառնեցին խոսակիցին վրա և կարծես համոզիչ կզարձնեցին իր խոսքերը: Յես թե հպարտ եյի և թե խորապես ուրախ, վոր Պիտիկի արժեքով «մեծերեն» մեկը այդքան ուշադիր էր ինձ նկատմամբ: Յես առաջուց իր ամեն մեկ խոսքին համաձայն եյի, բայց անիկա կուզեր, վոր հասկնալով համաձայն ըլլամ: Պետիկ սովորութիւն ուներ ամեն ինչ դատելու իրավունքի տեսակետին և ինձ ալ կմղեր տրամաբանելու:

— Իրավունք էր, վոր բարեկեցիկ տուներու մեջ լեցուն փայտածուխ ըլլար և ահալլիք*) կոտորվեր առանց ածուխի:.

Խնդիրն այն էր, վոր սուղ, աժան, քյոճուրճի Ավագին քով ածուխ չեր մնացած: Մյուս ածխավաճառներն ալ չուսնեցին: «Վոսկիի դինով քշեցին իրենց մթերանոցներու փողին և քարով խառն մճիրը». ասիա-

*) Հասարակութուն:

կան գչուղերեն անուխ չեր կրնար գալ, վորովհետև ճամբաները գոցված էջին ձյունով: Բայց լուր եր տարածվեր, վոր նավամատուցը Բուձակիի փախածուխ պիտի հասներ առագաստանավերով:

— Կարպին, վերջացուց Պետիկը իր խոսքը, հորդ ըսե, ախանջը չորս բանա:

Յեռ գիտեյի, վոր հայրս պիտնար թե վոչ, միևնույն եր. տունը տասնոց մը չի կար: Բայց չես աչգ չեյի ուղեր խոստովանիլ: Դեռ այն ատեն կկարծեյի, վոր չքավորութունը ամոթ մըն է, ընտանեկան գաղտնիք մը և պիտի ուղեյի մեր տան վիճակը ծածուկ պահել նուշնիսկ Պետիկեն: Բայց ան կարծես ինձ հասկցավ և մտերմորեն ժպտելով, հարեց.

— Հոգդ մընեք, ամեն բան տեղը կերթա, Արտաշ հորեղբայրս...

Ու ինձ խոսեցավ չերկարորեն Արտաշի բերած աջակցութեան մասին տնանկներու: Քանի կխոսեր, կարծես ծանր բեռ մը կիլլեր հոգիիս վրայն, կարծես փակ դռներ կճռնչելին իրենց ծխնիներուն վրա: Պետիկ կկրկներ ինձ այն խորհրդածութունները, վոր լսեր եր հորեղբոր բերնեն: Յե՛վ աչգ բոլորը այնքան ներգաշնակ եր, այնքան տրամաբանական:

— Ինձմե մի գիտնար... հորեղբայրս խոսեր է Գեղ Նիկողոսին բանվորներու վիճակին վրա. ան ալ ըսեր է, վոր աղքատախնամ կա, յեկեղեցի կա, թաղ թաղական կա; կարոտները թե՛ղ դիմեն:

Հիշեցի մորս արդար հպարտութունը և յես ինքս իմ արժանապատվութեանս մեջ վիրավորված աքլորի պես կարմրեցա և գոչեցի հոնքերս պուստելով:

— Աչգ բաները մեզի համար չեն...

Պետիկ հանկարծ ինդաց և գլուխը զվարթորեն թոթվելով, ըսավ.

— Հորեղբայրս խոսքի տակ մնացող մարդ չե՛, ան տվեր ե՛ Դեկ Նիկողոսին պատասխանը. բսեր ե՛ աշխատող մարդը մուրացկան չե՛, դուն անոնց սայլիկն*) տունդ տեղդ լեցուցեր ես, անոնք կրանին՝ դուն կուտես. չես քու խերդ կանխծեմ, լեշդ կփռեմ չեթե քու բանվորներուդ մեկ չերկու վոսկի փոխ չի տաս աս նեղ որերուն:

Յես ալ լսնդացի. բախին մեջ զանգալը զարկավ. մեր դասարանները ուղղվեցանք զրեթե վազելով. Պետիկ նրբանցքին մեջ պոռաց.

— Առանց Փայլիզի...**)

Ամբողջ որը չի կրցա ուշադրությունս սեեռել դասերուս վրա: Միաքս շարունակ կղեղերեր Արտաշի խորհրդածություններու շուրջ: Խելքս շատ բանի չեր հասներ, բաց անոնք իմ հուզված հոգիիս մեջ ալիքի պես բարձրացող մտահոգություններուն պատասխան մը կուտային:

Կսիրելի Արտաշը իմ թարմ հոգիիս ամբողջ ավջունով: Ինձ կթվեր, վոր ան արդեն բռներ եր մեր վրա չոքած հրեշին կոտորներեն: Բուռնցքներս կսեղմելի տաքատիս զրպաններուն մեջ և կերաղելի, վոր լես ալ որ մը Արտաշ ըլլամ և իմ սեփական ուժովս արդարություն հաստատեմ աշխարհիս վրա: Միրտս կուրծքիս մեջ կթփրտար ուժգնորեն. ամբողջ մարմնես հուզմունքը կանցներ սարսուռի պես. կխորհելի

*) Շնորհիվ:

***) Վազիս, ասկոտ:

այն որերուն, չերբ ճակատաբաց և համարձակ պիտի նեւովեյի պայքարի մեջ և մահու վտանգն իսկ կրկնավորեյի ժպտելով:

Յերբ դպրոցեն արձակվեցանք, ուզեցի Պետիկը գտնալ և կրկին խոսիլ իրեն հետ. բայց ան տարեկից ուրիշ տղաքներու հետ կխոսեք յեւանդով. իր տաք և համողիչ ձայնը հասավ տկանջիս.

— Իրավունք ե վոր:

Հեռվին ինձ ժպտեցավ, ձեռքով բարեկամական նշան մը ըրավ և յերեսը անդին դարձուց: Այն ատեն դժկամակութեամբ և գլխիկոր տանս ճամբան բռնեցի:

Մեծ յեղով դարմացումս, չերբ տունը հասնելով գտա Արտաշեսը և մայրս դեմ առ դեմ նստած հրահրոված կրակով լեցուն կրակարանին առաջ: Մերս դիմքը արտակարգ արտահայտութեուն մը ստացեր էր. անիկա արտորարով խահվե կեփեր կրակարանին մեկ անկյունը:

Յերբ ներս մտա, մայրս ինձ համար անծանոթ հպարտութեամբ մը ըսավ Արտաշեսին.

— Կարպիսս դասերուն մեջ աղեկ ե, ուսմունքի սեր ունի:

Արտաշես ինձ նայեցավ ժպտելով, հետո խոր հառաչեց և ըսավ.

Նայե, տղաս, վոր մեղի պես չըլլաս. ուսմունքը հիմակ թոփ ու թյուֆենկ ե. ձեռք բեր, ամենուն հախեն կուգաս:

Յես ձեռքը համբուրեցի և տեղավորվեցա մորս թեզկլահին առաջ: Բացի գիրքերս և տետրակներս, և այնպես ձևացուցի, վոր դաս կտորվիմ: Իմ ամբողջ նպատակս այն էր, վոր մնամ այդ տեղ, Արտաշի հրաշալի ներկայութեան:

Մայրս և Արտաշ իրենց ընդհատված խոսակցությունը շարունակեցին:

— Հաշիվը դուրին է, կըսեր Արտաշ մորս, համողիչ շետով: Ունեւորները մարտին, ապրիլին իրենց տարեկան փայտածուխը կառնեն ատան գինով, կլեցնեն մաղաղաները, հանդիստ կապրին: Թող ձյուն ձմեռը կա. . . անոնց համար քեֆ մըն է, մեզի համար՝ փորձանք. . .

Մայրս լռին մտիկ կըններ:

— Պաղտաար հոն է, հաշիվը հոս է, քանի՞ կուգա իրենց, ապրիլին ելլեմեն տասը, շատ շատ տասերկու փարա՛ չե, հեմ ալ ի՛նչ ելլեմե. . . Չվալին ածուխն ալ ութը փարա. . . համա մեզի քանի՞ կնստի:

— Անոնք ուրիշ, մենք ուրիշ, ըսավ մայրս քենոտ ձայնով, հարուստին խտրազր*) անգամ հավկիթ կածե. . .

Արտաշ պահ մը մտածկոտ մնաց, և հետո ըսավ.

— Քնուրս, ստ իրավ ես, նոր չե. . . ըսել անցնիլն ալ բան մը չե. . . մենք ամեն մեկս որը որին կրանինք, կուտենք, լյոխում**) փարա չունինք, վոր ատենին, շնորհքով մեր ածուխը առնինք, ամա վոր միանանք. . . նայե մեզ պեսները քանի՞ յեն, քնուրս, հարյուրներ, հազարներ, մենք ամեն զեկիկնեմ զեկիկն***) կըլանք:

Մորս աչքերը կփայլատակեցին. աշտոսկրները կրակին դիմաց կարմրեր ելին, Չղալին շարժումներով բաժակները տեղավորեց օփսեյին մեջ և սուրճը լեցուց:

*) Աքուր:

**) Ինդված:

***) Հարուստ:

Արտաշ մեքենական շարժումով մեկ բաժակը առավ
և մեկ կողմեն ուձպ ուձպ խմելով, խոսքը շարունա-
նակեց.

— Ունեցողը ոխան ութը, տասը փարպի ածուխը
կառնե, հեմ ալ աղեկ տեսակին: Մենք ձմեռը քարին
մոլորիկն կուտանք մինչև քսան փարա, քսանհինգ
փարա. աս տարի մինչև քսոսսուն փարա տվինք
ոխային:

Մայրս անձկալի նայվածքով կհետևեր Արտաշի
խոսքերուն և վերջի բառերուն վերհիշելով դաժան պա-
հեր, ցավի և վիշտի հառաչանք մը արձակեց.

— Ա՛խ, մի. . .

— Մինակ ածուխը չե... շարունակեց Արտաշես.
այսոր բանվոր չկա, վոր Փայիզով փարա չառնէ.
ամբողջ տարին կտատիս, խեր մը տեսած ունիմ...

— Ի՛նչ խեր պիտի տեսնեմ, աղբարս, գոչեց մայրս,
գլուխը ցցելով, մենք այս աշխարհիս անիծվածներն
ենք...

Մայրս ակռաները սեղմած, բուն ցասումով կը
հևար:

Տեսա վոր Արտաշես հուզվեցավ. անիկա գլուխը
խոնարհեց և կարծես միտք մը զինքը կտանջեր. հետո
ծխախոտի տուփը հանեց և սկսավ սիկարեթ մը վոլո-
րել:

Ծանր լուռթյուն մը տիրեց սենյակին մեջ. յես
մտահոգ էլի այն մտքով, վոր թերևս Արտաշես սրդո-
ղեցավ. բայց անմիջապես նշմարեցի, վոր անիկա կա-
րեկից նայվածքով կգիտեր մորս տանջված դեմքը.
ավելի մեղմ, ինչպես յեթի չերեխայի մը խոսեր, ան
վերսկսավ.

— Քնւրս, Պաղտատը հոն ե, հաշիվը հոս ե. ամեն մեկս մինակ բան չենք կրնար ընել. մեզմե ամենն խապասային^{*)}, վոր մինակը մնա, վորքի տակ կերթա... աս աշխարհս ասանկ ե. չես խերն եմ անիծեր աս աշխարհիս, չեթե մենք միանալով ամենուն հախն չի գանք: Վաղը-մեկալ որը գործերը կբացվին, մարդդ ալ կաշխատի, դուն ալ: Ամեն շաքաթ քանի մը զրուշ մեկ կողմ դրեք, ըսեք, չի կա, կերանք... Քու զրուշներդ, իմ զրուշները, ամենուն զրուշները կմիացնենք, ապրիլին մեր ածուխները կառնենք... կղնենք մաղազաները, դռները կկղզինք, վեսելամ... ասիկա չըլալիք բան մը չե, կամք ընենք՝ կկատարենք...

Մայրս իր չորս մատներուն վրա լռելացն հաշիվներ կընիր. վերջապես գլուխը բարձրացուց և ըսավ.

— Յես խոսք կուտամ...

— Նայե, դեռ մտածե, մարդուդ խոսե, քանրեմ^{*)} յեղիը, ինծի անանկ պատասխան մը տուր:

— Խոսքս խոսք ե, ըսավ մայրս հոնքերը պուսեղով. մարդս կհամողվի:

— Աս տարի մեծ բան մը չենք կրնար ընել, ավելցուց Արտաշես, քիչ ասեն ունինք. յեկող տարի դուն իմ աչքս նայե... աս ինչ հալ ե պե... գոչեց հանկարծ զայրուլթով. Գեկ Նիկողոսին պես հերթե մը, վրան փչեա՝ վար կիյնա, ասլան դարձեր, թաթը դրեր ե մեր ամենուս վրա. չոր հացի մը գինով մեզ յեսիք դարձուցեր ե... Բայց դուն կեցիլը, կտեսնես... ըսավ Արտաշ գլուխը կրակարանին վրայեն դեպի մայրս յերկարելով, դուն կտեսնես, մենք ամենքս մեկ ըլլանք:

^{*)} Քաջ—լուռի:

^{*)} Խորհրդակցիլ:

անոր ալ հախեն կուգանք, քյումուրճի Ավագին հախեն ալ կուգանք...

— Կրողը տեսնա յերեսնին, արձագանք տվավ մայրս, գլուխնուս աժտահա դարձեր են:

— Յեկող տարի պարտքի ալ կագատինք. խագա պելա սանսրդի մը կհաստատենք. թաթիլ ըլլողը փոխ կառնն սնտուկեն, յերբոր աշխատիք՝ կվճարեք, Փալիզն ալ ձեզի պաշխ...

— Վճէ, երնեկ ըլլար... ամա ատանկ բան կրնամ ըլլալ. այդ մալլուլլա**) յե, աղբա՛րս, մալլուլլա՛...

— Դուն ինճի կճանչնաս, ըսավ Արտաշես լրջորեն, յես քեզի խոսք կընեմ կոր: Բնւրս, ըսավ յեռանգով, աս ասանկ չի կրնար քալիլ. արդարութուն կամ թե չե...

— Անոնք նորեն ճարը կգտնեն, մեզ ամենքս պուտ մը ջուրի մեջ կխեղդեն, գոչեց մայրս սրտմտութլունով:

— Անոնք, ով անոնք... թո՛ղ անոնք վախնան մեզմե... յես անոնց ամեննն գոռպալին մարը...

Մայրս խնդաց հայհոյութլունը լսելով՝ և կարծես սիրտը գովացավ. այլևս Արտաշեսի շրթունքեն կախված, անշուկ մտիկ կըներ. Արտաշես յերկարորեն բացատրեց, վսի պետք էր շահիլ բանվորները և բանվորուհիները. «Ինչքան շատվոր ըլլանք, այնքան շուտ մեր կամքը կկատարենք». վերջապես մայրս իր վրա առավ համողել Պյուլպյուլ Տերեսի բանվորուհիները:

— Նունիկ հանրմ, ըսավ Արտաշես գոհունակ, յես գիտեցի վորի կխոսեցի կոր, և վոտքի չելավ:

Յերբ Արտաշես մեկնեցավ, կարծես հիմնական բան

**) Խարկանք, յերագ:

մը փոխված էր տանը մեջ: Մայրս այնքան վողկորված էր, վոր ինձ խելք դրավ և սկսավ խոսիլ Արտաշին ծրագրերհերուն վրա: Ավելի ուշ հասկցած եմ, վոր մայրս վոչ թերահավատ էր և վոչ ալ հոռետես. ընդհակառակը, ան պատրաստ էր թևավորվելու, գործի և պայքարի մեջ նետվելու: Մայրս մեծ յեռանդով հայտնեց, վոր Արտաշես նավամատույցեն պարկ մը ածուխ զրկեր էր և թե հաշիվը պիտի տեսնելինք, չերբ բանվորները համաձայնելին և գումար մը գոյանար:

— Ո՛ղուլ, ըսավ վերջապես մայրս, կարծես իր զեղուն զգացումները հայտնելու համար, յելիք, ինձի ջուր մը բեր:

Յեկ նայվածքը հուզումով լի կհետևեր շարժումներու:

* * *

Մութը արդեն կոխեր էր, չերբ հայրս չեկավ ձեռքերը բեռնավոր ծրարներով:

— Նունիկ, ըսավ դռնին ներս մտնելով, Գեյ Նիկողոսին մեռնիլը մոտեցեր է...

Սենյակին մեջ յեղբայրներս և քույրս շարվեր էին կրակարանին շուրջ և ունելիին վրա հացի շերտեր կը խորովելին:

Մայրս թեղկյահին վրա սփռոցը փռեց և հորս բերած ծրարները բացավ մեկիկ մեկիկ. հետզհետե մեր զարմացած աչքերուն կհայտնվեյին ձերմակ պանիր, ձիթապտուղ, չոր թուզ և ընկույզ:

Այդ միջոցին հայրս նստած բազմոցին լեզերքը—, ձեռնարկած էր արդեն կողիկները հանելու և միևնույն ատեն կպատմեր, թե ինչպես գինատուններու փողոցը

Գեղ Նիկողոսը քովը չեկել երևի և չերկու վոսկի սահեցուցներ երևի ձեռքը, ըսելով, թե այս գեղ որերու շատ մտածեր երևի բանվորներուն վրա և առանց Ֆաչիզի փոխ կուտար.

— Գեղ մարդ չե, Նուսիկ, կըսեր հայրս, զգացված գործատիրոջ վարմունքին:

— Անկե աղեկը կըլլա, ըսավ մայրս խստութեամբ:

Այս անակնկալ պատասխանին վրա հայրս լռեց և ավարտը չուրի անձնատուր չեղավ իր ամենորոյս դժվար գործին: Յերկու ձեռքերով բռներ երևի կոշիկը և կքաշեր կեղրոնացած և զգուշ ճիգով մը: Վերջապես խոր հառաչանք մը արձակեց: Տնեցիները սովոր ելին այս արարողութեան և անտարբերութեամբ կհետեւէինք անոր փուլերուն, բաց մայրս չերբ ուզեր հաճախել, իր սրտին գորովը հայտնել, առաջուց շուր կտաքցներ և չերբ հայրս կոշիկները հաներ, կըբերեր տաք շուրով լականը, կգներ վտաքերուն առաջ և մեղմ ձայնով կ'ըսեր.

— Վտաքերդ շուր դիր, կտինջանաս...

Այդպիսի որ մըն երևի չի իրկու. չերբ հայրս իր ցաված վտաքերը դրավ տաք շուրին մեջ, դեմքը պարզ վեցավ և աչքերը քաղցրութեամբ կհաչեցին մորս, մեղ, տանը, պատերուն և իրերուն:

— Աս կրակը ուրկե ճարեցիր, Նուսիկ, հարցուց վերջապես հայրս:

Այն ատեն մայրս պատմեց Արտաշեսի աչեկութունը, անոր խոսքերը և բերած առաջարկութեանը:

Յես լարված ուշադրութեամբ կհետեւէի հորս դեմքին, վորուն վրա հոնքերը յերբեմն կպուտեցին, յերբեմն կըարձրանային սեղմելով կամ պարզելով ճակա-

տին կնճխուները: Յեզ հով գիտե ինչ մտածումներ կանցնեյին անոր տանջված և փորձված մարդու գրլխեն:

* * *

Այն որեն մալրս այլափոխվեցաւ: Անիկա նախ մեծ յոտանդով տունը տեղը մաքրեց, լվացք ըրավ, մեզ տմենքս լվաց մեծ լականին մեջ, ինքն ալ բաղնիք դնաց և հետո սկսավ գործի:

Ամեն առավոտ սև շալը գլուխը առած կերթար դրացիներուն դուռը կղարներ: Թաղին մեջ ամենքը իրար կճանչնալին, բայց գործի տեսն ժամանակ չունեյին, իսկ թաթիլ որեբուն սիրտ չունեյին իրարու այցելության չերթալու, զրուց ընելու: Մորս այցելութունները յերբեմն կանցնեյին հաջող, չերբեմն անհաջող: Յերբ բանվորուհի մը դիմադրութուն կցուցուներ Արտաշեսի առաջարկին, մալրս կրակ կտրած կղառնար տուն և կսկսեր բարձրաճախ խոսիլ:

— Կըսեն կոր քի Արտաշը գինով շունին մեկն ե, փարաները կառնե կուտե...

Յես կփորձեյի բողոքել այդ յենթադրության դեմ, բայց մալրս խոսքս կխափաներ...

— Յես ալ ըսի՝ թո՛ղ ուտե, անուշ ըլլա...

Ինձ կնաչեի խիստ աչքերով, ինչպես թե չես ըլլայի Արտաշը ամբաստանողը, բայց անմիջապէս կմեղմանար և կխրատեր:

— Ողձւո՛ւ, նաչե, վոր մեղի պես եչ չմեծնաս. այս աշխարհս տաճակ ե, այնչափ մեջքերնիս ծոբր ենք, վոր գլուխնիս վեր հանելու, արեին արդար լույսը տեսնելու կվախնանք:

* * *

Բոլոր բանվորական թաղերու մեջ իրարանցում կար։ Ամենքն ալ չարաչար տառապեր եյին խիստ ձմեռեն և վոմանք գոհեր ավեր եյին և հառաջիկա տարվա համար ածուխի պահեստ մը ունենալու հեռանկարի չափերը կհամարեյին գործնական և իրագործելի։ Այդ որերուն Հայրապետ ամուճաս հաճախ կուգար այցելութեան և մեզ կպատմեր ուրիշ թաղերու անցուդարձերեն։ Արտաշես շատ համակիրներ ուներ. ասկե զատ ամենուն աչքը կբացվեր, տուներու մեջ կիները, իսկ սրճարաններու մեջ բանվորները անդադար կխոսեյին և կվիճեյին և կսկսեյին ճար փնտռել իրենց հողերուն համար.

— Ամեն մեկս մեր յուզին մեջ կտապկվինք, կըսեր Հայրապետ ամուճաս, բայց չեթե մխանաք, շատ բան կընանք ընել։

Ինքը դարբին էր, ուրիշ կանաֆե, բայց չազմածիներու ձեռնարկած գործը կգտներ որինակելի։

— Դուք շատվոր եք, կըսեր մորս. ասկե զատ ձեր կանաֆին մեջ երիկ կնիկ կաշխատին... մեր կնիկները տունի հանրմ են, չեն ուզեր ատանկ գործերու խառնվիլ, մեզի ալ թող չեն տար։

Բայց չազմածիներու մեջ ալ կային դիմադրողներ, և իրիկունները հորս և մորս խոսակցութենեն կհասկնայի, վոր հայրս ալ շատ հավատք չուներ։

— Ա՛յ մարդ, կըսեր մայրս սրտնեղած, տահա ի՞նչ կըսեք, կովը ուժքը մի հանեք... մենք ի՞նչ գործ ունինք ջյովիքի*) հետ. ինչո՞ւ պիտի վախնամ չեղեր, չերբեն ի վեր քյոմուր առնելը հանցանք ե... Բն,

*) Պետութուն։

դողերը, ավազակները քոքոռ-քոքոռ կպտաին, ուս **)

ըսող մը չկա, աչքերնին մեզլ՝ տնկեր են. ըրածնիս
ինչ ե. մեր հելալ աշխատանքով վաստկած փարաները
պիտի միացնենք, ածուխ պիտի առնենք, ուրիշ բան
մը կամ:

— Ատոնք աղվոր բաներ են, ամա մեզի համար
չեն. կըսեր հայրս:

Մայրս կատաղությունեն կփրփրեր և լուտանքներ
կթափեր անոնց հասցելին, վոր կուզելին գործը խառ-
նակել.

— Գուռ ինձի ան ըսի, վորմէ ոգուտ ունի մեր քյո-
մուրսից փալը... Գել նիկողոսին, քյոմուրճի Ավա-
զին... անանկ չեմ... աչ մարդ, մենք բանվոր չենք,
յեսիր ենք իրենց ձեռքը... աս մեչ մը աղեկ դիտցիր...
ձեռքերնուն գա, մեզի կխեղդեն պուտ մը ջուրի մեջ:

Այն ատեն հայրս թույլ ձայնով ավելի հանգամա-
նորեն կխոսեր վտանգի մը մասին:

— Փամանակները գեշ են, Նուսիկ, խելքդ գլուխդ ժող-
վե... նորեն կոմիտեճիներ ըսներ են... մեկը ինձի
ըսավ. Սեզրանկ, դուն քյամիլ մարդ ես, հասկցիր...
տունս տուն փարա կփողվեք կոր յեղեր. կառավարու-
թյունը վոր իմանա, ծուռ մտքի կերթա, վազ ան-
ցեք...

— Ո՞վ ե ատ փեղեվենիլը, թնդ մեյտան գա, պա-
տասխանը առնե. խըատ տվող շատ... չերը չոճուխս
պաղ տունին մեջ չի դիմացավ մեռավ, դռներնիս
դարնող մը չեղավ:

Մեռած դավալին հիշողությունը ալ ավելի կհրահը-

**) Շունը վանտիլու համար գործածված վանկ:

րեր մորս զայրույթը. անոր այտերը կկարմրեյին, ան-
քերը հուր կժայթքեյին և ջրածոյրեն դուխը շարժե-
լով, ան կգոչեր.

— Ա՛յ դանակը վոսկորներուս հասեր և, ասկե ան-
դինը չի կա . ի՛նչ կ'ուզե թող ըլլա. կովիւ պետք ըլլա՝
կկովինք... մեյ մը վոտքի յելենք, թո՛ղ տեսնն:

* * *

Այս հուզմունքներու մեջ անցան նոր տարիի և
ծնունդի տոները: Վլլլուկը հասեր եր մինչև բարեկե-
ցիկ և ունևոր տունները: Թաղերու աղքատախնամները
ապանակ հանգանակության մը ձեռնարկեցին, վորուն
այնորեն մասնակցեցան հարուստները և վորոնց
ցանկին գլուխը կանցներ Փեյ Նիկողոսը: Հակառակ
վոր ցուրար մեղմացեր եր, ածուխի նոր բաշխում մը
յեղավ աղքատներուն:

Սուրբ Սաչի առաջնորդ յեպիսկոպոսը և սուրբ Կա-
րապետի վարդապետը իրենց տոնական քարոզներուն
մեջ խոհեմության խորհուրդներ տվեր եյին «բարե-
պաշտ ժողովուրդին» և հորդորեր եյին ունևորները՝
լաջն բանայ իրենց քսակները, մշուս կողմե հրավիրեր
եյին չքավորները համակերպության և համբերու-
թյան, «զինոցա յե արքայություն չերկնից»:

Մայրս յերեք յեկեղեցի չեր յերթար, բայց դրա-
ցիներեն լսեր եր այս բոլորը և կըսեր.

— Վա՛յ գլուխնուդ, գավիք արքայությունը ձեզի
ըլլա, մենք այտովանը նալինք:

Կանխելու համար հետզհետե աճող իրարանցումը
բանվարական թաղերու մեջ, թաղական խորհուրդները
վորոշեր եյին քսանական ոխս վայտածուխ բաժանել

այն չքավորներուն, վորոնք աղքատախնամին չեյին դիմեր իրենց բաժինը առնելու համար: Թաղին քեխյան կառավարողներ համալը, հետը ունենալով լուսարարը, վոր կշիռքը կկրեր ուսին վրա: Յերը մեր դրամնն ալ գարկին, մալրս պատուհանեն վունտեց.

— Հայտե՛, դառապանիդ քաշեցե՛ք, ձեզմե բան ուղող կա՛. յես ձեր մխաքը գլտեմ, մեզ խաղք ընել կուղեք. մենք աշխատող մարդիկ ենք, մուրացկան չենք...

— Ոոսք ունիս, գնա՛ Գեւ Նիկողոսին ըսե՛. Թեղ բանվորչեքը ավելցնե, հաշիվներուն մեջ խամիս*) չընե, մենք աս որին չենք հասնիր:

Մայրս մնաց անդրդվելի Պլուլլյուլ Տերեսիի թըշվառ Թաղին մեջ շատերը հետևեցան մորս որինակին և այդ դեպքը ուշադրութուն գրավեց:

Նույն իրիկունն իսկ Գեւ Նիկողոս հալրս տարեր եր գինեատուն և մեկ-յերկու ողի խմցնելե յեաք, ըսեր եր.

— Գիտեմ, հանցանքը քուկդ չե, կնիկդ ե այդ բուրը ընողը. բայց դուն ալ երիկ մարդ ես մի չե... խոսքդ անցուր, չե նե կնկանդ փեշը հագվե, տունդ նստիր:

Ծնունդի տոնին տաներեց քահանաներն իրենց ծուխերուն այցելելով խոսեր եյին այս դեպքերուն վրա և պախարակեր եյին Արտաշեսի և անոր հետևողներու վարմունքը, «յերկպառակիչ» կոչելով: Ճած ձայնով խոսեր եյին նաև Արտաշեսի՝ հոր Պլուլի մասին, լեռը քաշվող ավազակ, ապստամբ՝ իշխանութան

*) Սարգախուլլյուն:

դեմ. Արտաշն ալ հորը հարազատ վորդի. «բայց վերջը գեշ ե... հորը որինակը թող խրատ ըլլա...»:

Մեր տաներեցը Տեր Արսենն էր, բայց յերբեք չէր դար այցելութեան. այս անգամ յեկավ: Մայրս խանվե մը յեփեց, հրամցուց և լուռ նստեցավ: Տերտերը բազմոցին վրա կելլեր, կնստեր և իր փեշերեն խունկի հոտ կտարածեր: Յես և մեծ յեղբայրս մինակ ներկա ելինք: Քահանան յեղբորս ուղղելով խոսեցավ «ազգի ցավերուն վրա»: Գավառներե գեշ լուրեր կալին... «Մեր հաց ժողովուրդը կկեղեքվի»... Միքէ, ըսավ վերջապես Տեր Արսեն, դուն արդեն տասնըչորս տարեկան յեղար, խելքդ գլուխդ տղա լես, հաչրդ հողնած, մաշած մարդ ե, ալ դուն տիրութեան պիտի ընես մորդ ու յեղբայրներուդ. քեզ նայիմ, ազգը քեզի պես մարդոց պետք ունի. միս, միս, հառաչեց խոսքը վերջացնելով, լուրերը գեշ են, գեշ...

Հանկարծ անդրադարձա, վոր վերջերս յեղբայրս գրավված էր մտածումով մը և այդ միջոցին տերտերին խոսքերը կլսեր մոռյլ յերևութով. մտաբերեցի, վոր անիկա դպրոցեն արձակվելուն ալ ևս չեր յերթար մշտնադրուն հետ փողոցը խաղալու և մորս իրարանցումին կմնար անտարբեր:

— Մարդս ինչո՞վ մարդ ե, ավելցուց Տեր Արսեն. անբանները միայն իրենց փորին կմտածեն... մարդ ըսածդ նյութականեն անդին կխորհի... Վորդիք, շարունակեց խոսքը մեր յերկուքին ուղղելով, մեր ազգը գերի յե անորեններու ձեռքը. պետք ե վոր ազատվի, ոգնութեամբը «թագավորաց քրիստոնեյից», ձեզ ալ որ մը տեսնեմ «զինվորյալ մանկանց նոցա» շարքին մեջ...

Ե՛հ. Նունիկ հանրմ, ըսավ վերջապես մորս դառնալով,
խնկամանդ բեր, տունդ որհնեմ:

— Խնկաման չունիմ, պետք չէ, ըսավ մայրս չոր
ձաջնով և յերեսը անդէն դարձուց:

Տեր Արսեն վոռքի յելավ, փեշերը հավաքեց մեկ
ձեռքով, սև մուրուքը շոյելով նայեցավ մեր յերեքին
վրա. հետո մեր յերկուքին գլուխներուն վրա խա-
չակնքեց և մեկնեցավ գլուխը շարժելով: Իրանը առաջ
պահ մը վարանեցավ և հետո ըսավ մորս.

— Ատ գիտով Արտաշէն շատ յերես մի տար...
նայե, խոսք կընեմ կոր...

— Ի՞նչ հոգդ մընեք, ըսավ մայրս կտրուկ:

Յերբ սենյակը մտանք, մայրս պատուհանները
բացավ, վորդեանդ «մեռելի հտար» փարատի և մտա-
խոհ նստեցավ կրակարանին առջև, հետո նայվածքը
սեռեց Միքեյին վրա:

— Յես կերթամ կոր... ըսավ Միքե դուրս չելլելով:

Մայրս ինձ դարձավ և բան մը պիտի ըսեր, յերբ
հանկարծ գոչեց.

— Ողո՛ւր, ի՞նչ ունիս... ինչո՞ւ դեղներ ես:

Յերկու յերեք շարաթե ի վեր լավ չելի. սիրտս
հաճախ կխառնվեր, և առտունները գլուխս շատ ծանր
եր: Մայրս բարձ մը տվավ, վոր բազմոցին վրա
յերկննամ: Կկարծեք, վոր խունկի հոտն եր պատճառը,
վոր իրեն ալ գլխի ցավ կուտար: Այս խորհրդածու-
թյունները լսեցի, մինչև վոր բազմոցին վրա յերկնցա
և պառկեցա. հետո հանկարծ սենյակը դարձավ շուրջս,
աչքերս մթնցան և գիտակցո. թյունս կորսնցուցի:

* * *

Ամեն տարի գարնանամուտին և աշնան, թիֆոյի համաճարակը նախճիր կգործեր Սկյուտարի մանավանդ աղքատիկ թաղերու մեջ: Այս անգամ մեր տունն յես իմ տուրքս կվճարելի: Որերով տենդե բռնված և անգիտակից՝ տատանվեր ելի մահու և կենաց մեջ: Այդ միջոցին գործերը վերսկսեր ելին: Մայրս թե ինձ խնամեր եր և թե գործ առեր եր: Յերը առաջին անգամ աչքերս տեսան և ճանչցա ինձ ընտանի շրջապատը, մայրս թեղկյահին առաջ չազմա կրաներ. անիկա ավելի նիհարցեր եր. մաղերն անխնամ կթափվելին չերեսին վրա, վորու ցցուն այտոսկրները կարմիր ելին: Յես դեռ չեյի ազատված մղձավանջի մը սպրտափեն: Յերազը և իրականութունը կշփոթվելին մաքիս մեջ: Յերազիս մեջ փոխադրվեր եյի մեռել լվացող Մարիամին տունը, վոր հրդեհված վայրի մը ավերակներուն մեջ հշուղակ մը կընակեր առանձին. Մարիամ հանդիմանական շեշտով կխոսեր սրունքները մերկ, միայն շապիկ մը հագած գեր մեռելի մը հետ, վորուն այսերուն վրա շեկ մուրուքը կցցվեր ստեկ պես:

— Հիմա հասկցամք ինչ ե շատ ուտելը. այնչափ կերար խմեցիր, վոր սատկեցար:

Մեռելը խապոտ ձայնով անորոշ պատասխան մը կուտար: Ուրիշ մեռելներ, արդեն լվացված և պատանջված, արձագանք կուտային դեր մեռելին խոսքերուն և յես զարհուրանքով, ուրվականի մը պես կղեգերելի այդ բոլորին մեջ:

Մարիամ ուղղվելով ուրիշ դիակի մը, վոր մեկ կողին ինկած փայտե արձանի մը կնմաներ, կգոտար.

— Ե՛հ, դուն ի՞նչ կտանիս կոր հետդ... հալխին ար-
շուներ կքամեիր, չեյիր կշտանար... ձեռքդ ի՞նչ մնաց,
անկուշտ շուն, արշին մը պատանք...

— Մայրիկ, ըսի... ու մորս աչքերը իմ վրաս սե-
ռեցան. մեռելները կխոսեին...

— Քա յավրո՛ւմ, ըսավ մայրս և տեղեն լելելով
քովս յեկավ. ինձ տվավ դդալ մը դեզ, ճակտիս քըր-
տինքը սրբեց և անձկութեամբ սկսավ դեմքս դիտել
Բալց արդեն սթափված ելի:

— Գե՛շ յերազ տեսա, մայրիկ...

— Մարըդ մեռնի քու արևիդ...

Անիկա կհեկեկար առանց արցունքի և ինձ կնայեր
սարսափած:

Բարեբախտաբար դրացի կին մը վրա հասավ.

— Քն գիտցա քի հոգեառները կտեսնա կոր...

— Ա՛լ անցավ, մը բան չի կա, հոգը մըներ, Նունիկ
հանրմ, դրացուհին կհանդատացներ մայրս. ինքզինքին
յեկավ, աղիկի դարձավ, ըսել ե՛ որերը անցուց:

Աղաքինման լերկար շրջանիս, կյանքը վոր ընդ-
հատվեր եր ինձ համար, վերադարձավ իր հոգերով,
հուշներով և պնջարներով: Կիվանդութունը հասուն-
ցուցեր եր միաքս, կարծես տարիներ անցեր եյին
վրայես: Պետիկ հաճախ կուզար ինձ տեսնելու. ան
ինձ կպատմեր Թե ինչեր կ'ընեյին Արտաշի ձեռնարկը
ձախողեցնելու համար:

— Իրենց ի՞նչ, ըսի զաչրացած:

— Իրենց ի՞նչ մի... ըսավ Պետիկ:

Դուն հաշիվ ըրե, վոր բանվորուհիներու աշխատան-
քը ձրի կուզա Գեղ Նիկողոսին. անոնք ամբողջ տա-
րին պարտք ու Փայլեղի փոխարեն կաշխատին: Ինչ

չափ բանվորները պեխապէր մնան իրենց շահերուն, այնքան ամենուն գործին կուգա. հորեղբայրս ըսով:

Այն ատեն դեռ վոչ չես, վոչ Պետիկ, վոչ իսկ Արտաշ, չեչինք գիտեր և չեչինք կընար ըմբռնել թե ինչ կարգի պայքարի մեջ կձանեչինք: Մենք ամենքս կուչրերու պես կխարխափեչինք մթութչան մեջ և յերբ լուչսի նշուչլ մը չերևեր, մեր թշամիւները կփըչեչին վրան, կձարեչին: Մեզմե վոչ մեկը, մեծ թե պզտիկ, գաղափար չունեչինք դասակարգաչին պայքարի վրա, և ընավ չեչինք գիտեր, վոր աշխարհիս ամեն կողմերը մեզ նման մարդիկ կան և թե մենք վոչ թե հարչուրներ, հաղարներ ենք, այլ միլիոններ... Չեչինք գիտեր, վոր չքավորութչունը, այդ կրակե շապիկը, դրոշակ ե գարձած մեր անծանոթ և հեռավոր յեղ բայրներու ձեռքը, չեչինք գիտեր, բայց գիտեչինք մեր ապրած կյանքովը և մեր կրած թշվառութչունովը, վոր Գեղ Նիկողոսներ և քյումուրճի Ավագներ բոներ եչին մեր կոկորդներեն և մեր արյունը կծծեչին: Մենք այն ատեն դեռ չեչինք հասկնար թե ինչու յեկեցին և թաղին աղաները մեզ շահագործողներու հետ եչին, նեցուկ կըլլաչին անոնց, իսկ մեզ պես մարդոց միացումը՝ նուչնիսկ ածուխ գնելու համար, կհամարեչին ընդհանուրին վտանգ: Մենք այդ բոլորը չեչինք գիտեր այն ատեն, բայց դեռ այն ատենեն զգացինք, վոր մենք կձանեչինք անհաշտ պայքարի մեջ:

Իմ անկողինիս շուրջ սկսան ուրիշներ ալ դալ, դպրոցական ընկերներ, դրացիներ և մասնավորապէս դրսեցի ուսուցիչ մը, վորուն Միքեն կապվեր եր ինչպէս չես Պետիկին: Անիկա մաշած հագուստներով,

նիհար դեմքով, զարիւր մարդ էր, բայց յերբ խոսեր, դեմքը կալափոխեր և տարորինակ հմայք մը կատանար. մայրս քաղցրութեամբ կվարվեր այդ «պանդուխտ վարժապետին» հետ և չերբեմն գլուխը շարժելով, կըսեր.

— Ան ալ մար ծներ ե...

Որ մը զրսեցի ուսուցիչին խոսեցա Արտաշեսի մասին. առիկա լուռ լսեց և հառաչեց.

— Մեղք, վոր ատանկ ուժեր իզուր կսպառին անկարեոր գործերու մեջ:

Հետո ինձ խոսեցալ զավաններե չեկած լուրերու մասին, պատմեց թի ինչպես բռնի կմահմեատականացնեն, տուրքերու գանձումի պատրվակով կկեղեքեն, կթալլեն, կսպանեն, աղջիկները կփախցնեն...

Չարհուրած մտիկ կընեյի այդ խոսքերը, սիրտս ուժգին կբարախեր և կնայեյի իր մաշած դեմքին և ախուր աչքերուն, վոր այդ բոլորը տեսեր էյին:

— Իուն դեռ պզտիկ ես, չեզրակացուց ան, յերբ մեծնաս, կտեսնես վոր այդ նյութական խնդիրներին վեր և դուրս ուրիշ վեհ նպատակներ կան... և այդ նպատակներուն հասնելու համար պետք է, վոր ամբողջ ազգը, հարուստ, աղքատ, միանա:

Հիշեցի Տեր Արսենին խոսքերը, Միքելի վարմունքը, միաքս պզտոցեցալ և հետևյալ որը խոսեցա այդ մասին Պետիկին հետ:

Պետիկ լսեր էր, վոր Միքեն հաճախ դադանի ժողով կերթար. իրեն ալ խոսեր էչին և ուզեր էչին «գրել»: Բայց յերբ իմացեր էր, վոր քյոմուրճի Ավագին տունը կհավաքվին և այս վերջինն ալ «անոնցմե» չե, հրաժարեր էր:

Արտաշն ալ մերժեր եր և զայրացիր ըսելով.

— Մենք մեր գործին նայինք. անոնցմե գալիք խե-
րը թող սատանայեն գա:

Յազմածի բանվորներու ձեռնարկած գործը, հակա-
ռակ բոլոր հարուցված զժվարութչուններուն, ստացեր
եր հաջող ընթացք: Բանվորները, բայց մանավանդ
բանվորուհիները, վարկ կրնեցին Արտաշին և արդեն
փեարվարի վերջերը հովաքված դրամը անցեր եր
քսան վոսկին: Հեղհեղեղ թերահավատները չեկեր
միացեր ելին: Յազմածիներու համաքի բեկիզը, վոր
մինչև այդ ժամը եղեց*) դիրք բռնած եր, սկսեր եր
քաջախերել Արտաշը, վորովհետև կուզեր մասնակցիլ
անոր հաջողութչան: Արտաշ մտադիր եր յիրթալ գյու-
ղերը, առաջուց պայմանավորվելու համար ամխազործ-
ներու հետ:

Նույնիսկ հայրս սկսած եր վողկորվիլ:

— Մեր ածուխը, կը սեր ան, ամեննն աղեկը պի-
տի ըլլու: Ավագին բերանը չի բացվիր կոր: Մենք չը-
լանք՝ վորո՞ւ պիտի քշե, ան ալ բարձր գիներով, իր
խխուժթաց մճիրը. հերու չամչնալով բացե ի բաց
կըսեր. չերթամ սև ձիուս ջուր տամ...**) թող աս տա-
րի ալ ըսե...

Մայրս լուս կժպտեր և կզգուշանար հորս յերե-
սին. տալու իր կասկածները:

* * *

Մտրտ ամսու սկիզբը քույրս՝ Արուսյակ հիվան-
դացավ, սն չկա ութը տարեկան եր. մեր աչքին չեր

*) Մերկղիմի:

**) Ակնարկութչուն փայտածուխը ջրելուն, վորպեսզի ծանր
կըսե:

յերեւար. բայց դրացիները կնշմարելին անոր փափուկ գեղեցկությունը:

— Ճանրմ, վորո՞ւ ալ յելեր ե, կըսելին իրարու, ազվորիկ, նագուկ աղջիկ մը պիտի ըլլա:

Հանկարծ սկսա ուշադրություն դարձնել քրոջս և մտահոգվիլ անոր առողջությունով: Անիկա արտակարգ կերպով դգայուն եր քնության տեսարաններուն, կարծես իր աչքերը կը տարրալուծելին գուցները և ամենանուրբ յերանգները կորսային: Իրիկունները, վերջալուսին, յերբ յերկինքը կշառագունեի սև նոճիներու լեռանէն, Արուսյակ աչքերն անքթիթ կհատեր լուսածիր ամպերուն, վորոնք անզգալիորեն կձևափոխվելին և գուցն կփոխելին: Ան կրած տպավորություններու սաստկութենէն տառապագին դիմք կստանար: Իրսն յեկած ձայները, նոճիներու յերկարածիզ սոսափունը, թռչունի մը ճիչը, ձորեն հոսող ջուրերուն խոխոջը զինքը կփոխադրելին ուրիշ աշխարհ: Անիկա, մեղմիկ և քնքուշ, կապրեր մեղ հետ ինչպես ուրիշ տեսակի ելակ և կարծես զգուշանալով դգալի դարձնել իր ներկայությունը:

Հակառակ վոր Արուսյակ յերբք չեր գանգատեր, մալրս անդրադարձեր եր, վոր որե որ «ձարե կ'իջնա», չուտեր և կհազա. իսկ գիշերները, արթուն ըլլար թե քունի մեջ, անդադար կհեծեր՝ ինչպես յեթ մշտատեցալ մը ունենար:

Վերջապես մալրս կանչեց հեքիմ Ռուբենը: Անիկա խլխլիկ ծերունի մըն եր, վոր կկրեր զինվորական մաշած և վոսկիթափ համազգեստ: Ժամանակին ծառայած եր զինվորական թյուրք բժիշկի մը և վորոշ փորձառություն ուներ, բայց վորովհետև արտոնված չեր

բժշկութիւնն ընելու, շատ փոքր վարձք մը կառներ և այդ պատճառով դարձեր էր բանվորական ընտանիքներու բժիշկը. ասկե զատ, խոնարհ մարդ էր և դէուրավ կմտներ աղքատիկ ընտանիքներու դրութեան մեջ. մայրս կըսեր վոր հալե հասկցող հեքիմ է:

Անիկա քննեց քրոջս կուրծքը և կոնակը, նայեցավ բազկերակը, դիտեց բազուկները և գլուխը շարժեց տարակույսով:

Կարմրուկէն հետքեր մնացեր ելին, պետք էր արև, մաքուր ոդ, լավ սնունդ. այդ բոլորին փոխարեն պատվիրեց ձկան չուղ:

Մայրս շվարած մնացեր էր, չերբ Հայրապետ ամուսնացածս չեկավ հորս հետ: Բացի Միքեէն, վոր սկսեր էր համ առնել ուսմունքե, մյուս յերկու չեղբայրներս, Արթին և Ռհան, մեկը տասնըմեկ և մյուսը տասներեք տարեկան, համառորեն կըիմադրեյին դպրոցական կյանքին. վոր հորդորները ոգուտ ունեցեր էյին, վոր պատիժները. ծնողքս մտադիր էյին յերկուքն ալ դպրոցեն հանել և արհեստի տար Հայրապետ ամուսնացածս Արթինը պիտի առներ իր քով աշկերտ, իսկ Ռհանը հանձնարարեր էր ուրիշ չեղբայրործի: Մայրս շատ գոհ չեր յերեւեր այս կարգադրութենէն, բայց Հայրապետ ամուսնացածս կհամոզեր—.

— Ուժերնին, լուսերնին տեղն է, թող չերթան արհեստ մը սորվին. դուք ալ քիչ մը կթեթեանաք և աս շոճուխին կնայիք, կըսեր ան քույրս ցույց տալով, վոր բազմոցին վրա պառկած, անտարբեր շուրջը անցած դարձածին, կժպտեր տխրորեն կարծես աներևութ բանի մը:

* * *

Տնեցիներուն մեջ, քույրս ամենեն շատ ինձ մտերմացած էր. հաճախ իր տենդոտ և քրտնած ձեռքը դնելով ձեռքիս մեջ, կաղերսէր՝

— Աղբարիկ, ինձի տխուր պատմութիւնն մը պատմե՛ն:

Յես կ'ընայի պատմել ուրախ պատմութիւններ, բայց ան անտարբեր կ'մնար. անոր դեմքին վրա նուէնիսկ ժպտը սխրտ ճմլող տխրութիւնն մը ուներ. սե, լայն բացված աչքերը կարծես զարհուրած էլին, և այդ արտահայտութիւնն այնքան խոր ցավ կ'պատճառեր ինձ, վոր չերբեմն պատմութիւնս կ'խատ կ'թողնելի, կ'նեավիելի փողոց և բոլոր ուժովս կ'վազելի դռնիվերեն, մինչև վոր հեղասպառ մնայի. այն ատեն սիրաս կ'խաղաղեր և տուն կ'դառնայի:

Գարնանամուտի այն գաղջ չերեկոյին, չերբ տուն դարձա, մայրս խոհանոցի դրան առաջ ապաները կ'վար: Յելոտ կոշիկներս հոնեցի և դուլպաներով թարձրացա սենյակ. մթնշաղ էր. մեջտեղը դրված կրակարանին մեջ կրակները կ'խալիլիլին, բայց անոնց լույսը կաղոտնար շոգիի մեջ, վորովհետև յերկաթե չեռտաննիին վրա դրված քեմնեքեյով մեր ընթրիքը, լուբիան, կ'խաշեր գ'թզ'թալով: Անոր բուրմունքը վոր խաշած միսի հոտին կ'նամանցնելի, հաճելի չեր ունեգերուս, բայց այդ մ'իջոցին ավելի ծարավ էլի, քան անոթի, շրթներս կ'տոչորեյին: Յերկար դեգերումներս դարնան իրիկուններու հատուկ տենդոտ մթնոլորտին մեջ, կ'ըլատելին սրունքներս և թեկերս, տեսակ մը յերազային մշուշ գրավեր էր մխաքս և կարծես պատրաստ էլի լալու կամ խնդալու: Հանկարծ աչքիս չերեցավ Հրա-

նուշը, քրոջս ընկերուհին: Անիկա կհազնիր վարդազույն գոգնոց և սև մագերու թանձր հյուսկենը, կոնակին վրա, կապված եր կարմիր ժապավենով: Հրանուշ սիահճի*) Ռհաննես աղաչին աղջիկն էր. անոնք հին ընտանիք մըն էլին և կընակելին Սելամսըզի թաղը, իրենց պապենական փայտաշին և մեծ տունին մեջ, վորուն ճակատը և շահնըշիրները դարդարված էյին կլիսիններով: Մորս կարծիքով Ռհաննես աղան քիպար մարդ էր, խելացի և ուսյալ, վոր դանազան դեպքերու հետևանքով քառասուն տարեկանեն հետո արհեստ սորվեր և սիահճի չեղեր էր. բայց ինչ վոր Ռհաննես աղաչին արժանիքը կկազմեր, այն էր, վոր դուրահազորդ էր բանվորներու համար: Անիկա աշխատանքի հարզը գիտեր և չէր զլանար խղճամիտ խորհուրդներ տալ անոնց, վոր իրեն կգլխմեչին: Անիկա իր արհեստանոցը հաստատեր եր Յենի Մահալլեյի խանին մեջ, ուր չորս աշխատավորներու հետ ինքն ալ կաշխատեր: Հրանուշ հորը պես դուրահազորդ էր և բարեկամացեր էր քրոջս հետ:

Աեկեն զգացի, վոր կհուսայի Հրանուշը գտնել քրոջս մոտ, բայց տեսա քույրս մինակ, դեմքը բարձին պես ճերմակ և անշարժ:

Ան չէր քնանար, բայց միաքը սեռած կթվեր խորհըրդավոր բանի մը վրա. չերբ մոտը գացի, տենդոտ ձեռքը դրավ ձեռքիս մեջ և տարորինակ ժպիտով մը, վոր հազիվ կուրվագծվեր և կանհետանար դեմքին վըրա, ըսավ.

— Ազբարիկ, քեզի գաղտնի բան մը պիտի ըսեմ, խոսք կուտանս, վոր մայրիկիս չես ըսեր:

*) Յազմայի սև դժագրությունը կոխող:

Գլխովս հաստատական շարժում ըրի:

— Ուրիշ մարդու ալ չես ըսեր:

— Վնչ, չեմ ըսեր:

Հետզհետե դեմքս մոտեցուցեր ելի քրոջս դեմքին և կապասելի:

— Յես շուտով պիտի մեռնիմ, ըսավ ան և յերանութ յան ժպիտ մը սեռեցավ իր դեմքին վրա:

— Խե՛նթ, ըսի սարսափած, ինչո՞ւ ատանկ բան կըսես:

— Գիտե՛մ, պատասխանեց Արուսյակ, և դո՛հ եմ... Ինձ պիտի դնեն ճերմակ սնառուկի մը մեջ, վրան ալ կապույտ ժապավեններ. յեաքն ալ յերկինք պիտի յերթամ...

Աչքերը հառեց մթնցող յերկինքին վրա մեղմորեն անցնող դորշ ամպերուն. անոնց վերևին ճերմակ ամպի ծվեն մը յերկարած թևերով կաավառներ և կհառաջանար արագ:

Արուսյակ մատովը ցույց տվավ այդ ամպը:

— Ինձ լուր բերավ, ըսավ մրմնջելով. անիկա հրեշտակ մըն ե. յես ալ հրեշտակ պիտի դառնամ:

Յե՛վ ինձ նայեցավ աղիողորմ նայվածքով:

— Այդպես բան չի կա, գոռացի ինքզինքես դուրս յելած... Այդպես բան չի կա, սո՛ւտ ե, սո՛ւտ, Արուսյակ:

— Զարուհի՛ն ըսավ, պատասխանեց շնչասպառ. Զարուհի՛ն ըսավ, վոր յերբ պզտիկները մեռնին, յերկինք կերթան:

— Քեզ խաբեր ե այդ ջրեկը, պնդեցի. իրավ ե նե թնօ ինքը յերթա... սուտ ե...

Զարուհի՛ն Պլու՛թ ողլու խաչիկին ազջիկն եր. քույրս

ձյունհալեն ի վեր դարոց կ'երթար, և հոն ճանչցեր եր
Զարուհին և Հրանուշը:

Ինձ այնպես կ'թվեր, վոր յեթե քույրս համոզվեր,
վոր այդ բոլորը ճիշտ չե, չի պիտի մեռներ:

— Մնւտ ե, գոչեցի կրկին, և աղիքներս դալարվե-
ցան, վորու կուզես հարցուր, սղւտ ե, Արուսյակ,
պետք չի մեռնիլ... մեռելը կ'թաղեն և հող կ'առնա-
ուրիշ բան չի կա. Զարուհին քեզ խաբեր ե:

— Ի՞նչու, ինչո՞ւ, կհեծեծեր քույրս, և ձեռքերը կը
գալարեցին վերմակին վրա, հետո սկսավ արտասովիլ.
դուխը բարձրացուց դրավ ուտիս, և կշարունակեր հեծ-
կլտար:

— Դուն պիտի աղեկնաս, Արուսյակ, ըսի մազերը
շոյելով. մենք չերբ մեծնանք, միասին կաշխատինք,
Իճատիե տուն մը կբռնենք, պարտեզ ալ կունենանք,
մեջն ալ վարդի ծառ կտնկենք...

Արուսյակ արցունքոտ աչքերը դարձուց ինձ և
սկսավ վիճիլ.

— Յես հասմիկ կուզեմ, նուշի ծառ մըն ալ կտնկենք,
աղվոր ծաղիկ կուտաս. անանկ կսիրեմ նուշի ծառը,
չերբ ծաղկի, Կարպիս, անանկ... ինչպէս ըսեմ—:

— Վարդ ալ կտնկենք, հասմիկ ալ, նուշի ծառ ալ,
ուզածդ ադ թող ըլլա՝ մինակ թե մեյ մըն ալ Զարու-
հին պատմություններուն մի հավատար:

Արուսյակ գլուխը կրկին բարձին դրավ և լուռ մը-
նաց, հետո հառաչեց.

— Աղվոր պատմություն եր...

— Մուտ եր, Արուսյակ...

— Թո՞ղ սուտ ըլլա .. չերբոր մեծնամ, պիտի դրեմ...

Ու յերկար մնացինք քով քովի, խոսելով ամպերուն

Իճատիեյի մեր ապագա սան, ընկերներու և ընկերու-
հիներու վրա և ամեն անգամ վոր Հրահուշին խոսքը
կըլլար, շիրմութունն մը կանցներ ամբողջ մարմնես,
ինչպես չեթե դուլմը տաք ջուր թափեյին գլխես վար:

* * *

Այն իրիկուն հալրս ուշացավ. մայրս մտահոգ եր և
շարունակ կկրկներ.

— Աս մարդը ուր մնաց աս սահաթին...

Կերթար վարագույրը մեկ կողմ կառներ և անձկու-
թյամբ կհայեր մութին մեջ. վերջապես չի կրնալով
համբերել, ըսավ.

— Քուզում Կարպիս, գնան նայե, ուր ե, ՖեսՖե-
սեյի *) մեջ եմ:

Գիշերը գաղջ եր և հակառակ վոր լուսին չի կար,
պայծառ չերկնքին վրա նշուլոդ աստղերը կճերմկցնե-
յին ճամբաս. հեռուն պարտեզներու մեջ գորտերը կը
կոկոռային և ողբին մեջ ցիր ու ցան բուրմունք մը կար:
Ձեռքերս տարատիս գրպաններուն մեջ անցա թար-
լապաշին: Բարեկեցիկ տուներու շարք մը իրենց լու-
սավորված պատուհաններեն վարդագույն և դեղնորակ
ցոլքեր կարձակեյին: Ժանյակե վարագույրներու չե-
տենն յերխտասարդ աղյիկներու գլուխներ կերեկեյին:
Տապակած մսի կամ ագնիլ տեսակե ձուկի հոտը կըն-
կերանար քայլերուս: Բաց պատուհանե մը կլավեր
դաշնակի ձայնը... Ինչքան տարբեր և ոտար աշխարհ
մըն եր այդ: Անորոշ անհանգստութունն մը սիրտս
սեղմեց և քայլերս արագացուցի: Անցա Սելամիելի
շուկային, նայեցա մեկիկ-մեկիկ սրճարաններուն մեջ,

*) Մտահոգ:

վոր այդ ժամուն արդեն դատարկ ելին, և մեկ յերկու հետամնաց հաճախորդներ ունեցին: Վերի սրճարաններեն մեկուն մեջ, Գեյ Նիկողոսը պահակատան թշուրք վոստիկաններուն հետ նստած, թուղթ կխաղար: Անցա, և համահելով զորանոցին առաջ, պահ մը վարանեցա և վերջապես մտա գինեհտուններուն փողոցը:

Հայրս դտա չերրորդ գինեհտունը: Անիկա նստած երցած սեղանի մը առաջ Արտաշի և քյոմուրճի Ավագին հետ: Կաթի պես ճերմակ, ջուրով խառն ողիով լի բաժակը կտաներ շրթներուն և դեմքը կծամածոներ: Յերբ ինձ տեսավ, ուղեց տեղեն չելիլ, բայց ընկերներն արգիլեցին և ինձ ալ կանչեցին: Արտաշ ձեռքը դրավ գլխիս, գինեպանին լողում մը տպապրեց ինձ համար, և շարունակեցին իրենց խոսակցությունը:

Քյոմուրճի Ավագ հայրս գտեր ես փավլիքային դուրս չելած պահուն, և միասին տարեր եր գինեհտուն, ըսելով, վոր Արտաշին հետ համաձայնության պիտի գա: Հայրս կցանկար, վոր ամեն ինչ կարգադրվի հաշտութունով: Քյոմուրճի Ավագ կառաջարկեր Արտաշին կրկնապատկել բանվորներե հավաքած դրամը և ընկերովի գնել փայտածուխը:

— Յած գին մը կորոշենք, կիմանք ադ գինին վրա... Հալին ալ շահ կգտնա, յես ալ:

Արտաշ իր սև և վոլորուն պեխերուն տակեն կխընդար լիաթոք:

— Վա՛յ քու տունդ քանդվի, Ավագ, վորո՞ւն փարան վորո՞ւ պիտի տամ:

Ավագ ծոծրակը կքերեր, նոր ողի կպատվիրեր և հորս դառնալով կըսեր.

— Սեղրակ, աղեկ մտիկ ըրե՛. դուն չոլուխ չոճուխի

տիր մարդ էս. քու աղեկությանդ համար կըսեմ կոր: Զեր ունեցած փարատվ առիք յերկու, յերեք, չորս արապա ածուխ...:

— Տասը, տասնյերկու, ընդմիջեց Արտաշ:

— Թող ըլլա, յավրում, տասը, տասներկու: Ե՛հ ըսենք վոր աս տարվան պես ձմեռ մը ըրավ. վեր մեկերնուդ պիտի բալե ատիկա: Զյուն ձմեռվան մեջտեղը նորեն քյոմուրսիդ կմնաք: Զեզի պեաներուն համար ապիւն դառնաք, անդին դառնաք, մեկ ե. կենեկո .. կենեկո... Ի՛նչ պիտի ընեք. նորեն քյոմուրճի Ավագին դուռը ձեռք պիտի առնեք...:

— Հաշմ, գոռաց Արտաշ:

— Ծանր՛մ, պոչ խոսք մընեք, ուզեք չուզեք ձեռք պիտի առնեք...:

Հայրս հավանության նշաններ կընեք: Արտաշ վերջապես գոչեց Ավագին յերեսին.

— Ծ՛ն, դուն ինձի ո՞վ գիտցար... յես թաղական աղա չեմ, ինչ եմ, վոր հալխին եմաներ *) փարան առնիմ, դրպանս դնեմ և ինձի համար գործ բանամ... Գնա՛ մառալդ ուրիշին կարդա՛:

— Դուն գիտես, ողլում, ըսավ Ավագ, յես գործը անուշ տեղը կապիլ կուզեմ կոր. քու աղեկությանդ համար կուզեմ կոր... մեղք քո ի գլուխ քո, յետքը գեշ ըլլա, չըսես վոր Ավագը չըսավ...:

Յես ու հայրս վոտքի յելանք: Արտաշ կարճ վերարկուն ուտին նետեց և մեղ հետևեցավ: Ավագ անհետացավ մութ փողոցին մեջ:

Ծամբան Արտաշ հորս կպատմեք.

*) Ավանդ:

— Տահա ի՛նչ կ'հնարեն, յերեկ ալ Գեւ Նիկողոսը յեկեր ինձի կըսե կոր, վոր ազեկ տեղե աղջիկ պիտի տան յեղեր ինձի... Ծո՛, ի՛նչ ե ըրածնիս, վոր ասչափ իրար անցեր են, յեղածը չեղածը ան ե, վոր քանի մը վոսկի հավաքեր ենք, աժան ատենը ածուխ առնելու համար... վեսելամ...

*

Այն տարի մարտ ամիսը կժափալեր արևոտ որերու շարքի մը մեջ: Ամեն առավոտ արևի ջերմ ճառագայթներ անհամար նշույլներով կզարդարեցին ցողաթուրմ խոտերը, վոր կանանչ թավիշի պես կեղեքելին մեր տան փողոցը: Իրացի պարտեզներու մեջ պտղատու ծառերը ծաղկեր ելին և վարդագույն ու ճերմակ ծաղկաթերթեր, դառն նուշի բուրմուռքով, կթռչկոտեցին ողին մեջ, յերբ հովը փչեր: Բայց Պյուլպյուլ Տերեսի խորքեն միշտ կթափալեցին դարշահոտ կոհակները և յերբ հարավային քամին փչեր, անոնց նողկալի հոտը վոչ միայն կխափաներ ծաղկյալ ծառերուն թարմ բուրմուռքը, այլ նույնիսկ կխուժեր փակ տուների ներս:

Բայց մարդ սիրտ չուներ ուշադրություն դարձնելու այդ բաներուն: Յերեք շաբաթի ի վեր հրդեհներ տեղի կուռնեհային Յենի Մահալլեյի, Սելամսուզի, Տաղհամամըի և Իճատիեյի խիտ թաղերուն մեջ: Շորեկները, հաճախ, կարմրագգեստ Յյուպեհիմ*) նիզակը ձեռքը կը վազեր փողոցներեն, յերթալ իմացնելու համար աղետը գլխավոր պահականոցին, և յոթը անգամ թնդանոթները կթնդային:

*) Հրդեհի լուրը տանող սուրհանդակ:

Գիշերները հաճախ կարթննայի գիշերապահի լեր-
կարածիգ ազադակներեն.

— Յանկուն վանանք .. Իճատիտե ... Մանաս-
բոլ սոգազընաման..

Յեղ ճոկանին հարվածները քարի մը, կամ սեմի
մը վրա.

— Տանկ... տանկ... տանկ..

Դարձյալ թնդանութի յոթը հարվածները կթնդային
և բոլոր թաղերեն, հեռավոր և մերձավոր, գիշերապահ-
ներու թավ կամ խոպոտ ձայները չարագուշակ կան-
չերով կերկարածգվեցին աստիճաններով:

Հաճախ, մայրս կեղեր, պատուհանը կբանար և կը
դիտեր դուքսը: Եուները կկապկանձեցին, քամիի հեղք
մը շնչատապա վագիի մը պես կանցներ միջոցին մեջեն.
Կերբնն ալ կտեսնեցինք հորիզոնը բոցավառ կարմիր
ցոլքերով:

Գիշեր թե ցորեկ հայ ջրհանկիրները վոտքի վրա
եյին. անոնց կուգային կմիանային հույն և թյուրք
թաղերու. ջրհանկիրները և փողոցները կլեցնեցին իրենց
հեղքոտ վազքերով, մրցումներով և ազադակներով.
Կառավարական հրշեջները, քասլը-ները, գրեթե միշտ
կհասնեցին հրդեհին մարեկն լեաքը և հաճախ լենթա-
կա կըլլային թաղերու ջրհանկիրներու ծաղրանքին և
նախատինքներուն:

Որե որ կացութիւնը կդառնար սպառնական. դա-
նազան շշուկներ շրջան կընեցին. տուներու մեջ փըս-
փախով կըսեցին, վոր իտալախնիներա*) խումբ մը
կա, վոր հրդեհ կձգե կողոպուտի նպատակով: Թաղերու
պահականոցներն անտարբեր կմնային. վոստիկաններն

*) Հրձիգ:

իրենց յեղած ցուցմունքները ականջի յետև կձգե-
յին:

— Վա՛յ գլուխնո՛ւն, կըսեր մայրս, մունտառները
գող ավազակներու հետ մեկ յեղած են, իրենց բաժինը
ունին:

Վոմանք ալ կկարծեցին, վոր ասպահովագրական ըն-
կերութեան մարդիկ են այդ հրձիգները, վորովհետև
հրդեհի վախը կմղեր ամենեն անտարբերները ասպա-
հովագրվելու: Յե՛վ ճիշտ է, վոր ամեն անգամ, հրդեհն
մը անմիջապես յետքը, սիկուրդանի *) յներ տունն տուն
կպատեցին և իրենց ծառայութիւնը կառաջարկեցին:

Վերջապես Պյուլպյուլ Տերեսիի, ինչպես և ուրիշ
բանվորական թաղամասերու մեջ ազգաբնակչութիւնը
կազմակերպեց պահակութիւն: Փոխն ի փոխ փողոցի
մը մեջ մեկը կհսկեր և վրեժ անձանոթ մարդու մը
անցքը կենթարկվեր խիստ քննութեան: Յե՛վ հրդեհ-
ները դադրեցան:

Այդ իրարու հաջորդող հրդեհներու միջոցին, Ար-
տաշ միշտ վազեր եր հրդեհին վալըը, թողեր եր
գործը, դարձեր եր սրտնեղ և հարձակողական ու անձ-
նատուր յեղեր եր արբեցութեան: Կասկածն սկսեր եր
սպրդիլ մտքերու մեջ. շատեր չեցին խոսիբ, բայց կը
մտածեային. ի՞նչ յեղան հավաքված դրամները: Արտաշ զի-
նետուններեն դուրս չեր յե՛ներ. կպատմեցին, վոր հաճա-
խակի կռիվի կըսնվեր մեկին և մյուսին հետ, զինետան
ասպակիները կոտրեր եր, և վերջապես վոստիկան կանչեր
եյին զինքը զսպելու համար. բայց Արտաշ, աչքը դար-
ձած, յերբ տեսեր եր վոստիկանը, նետվեր եր դիմացը
և նա յվաճքովը վոտքեն գլուխը չափելով գոռացեր.

Վա՞ր մը պանա յան պանան **).

Գինետան մարդիկը միջամտեր ելին.

— Ծո, Արամը; մըներ, մեղք ե արեկդ.. խերդ կանխեն:

— Գուք հոգ մըներք, իմ վրաս ձեռք դնողը դեռ մորմեն չե ծնած... ինձի Պլութ ողլու Արտաշ կըսեն..

Յեվ ձիշտ ե, վոք վոստիկանը ընկրկեր և հեռացեր եր:

Այս լուրերը, վոր կտարածվե յին տուներու մեջ, թե հիացում կազդեիին, թե սարսափ:

Մայրս մտիկ կըներ հորս բերած տեղեկութունները և բերանը չեր բացած վեր խոսք մը ընելու, կարծիք հայտնելու: Պարզ եր սակայն, վոր մտատանջ եր, բայց համատորեն կհուսար, վոր Արտաշես խելքը գլուխը պիտի հավաքե և ստանձնած գործը պիտի կատարե:

Աստու մը կանուխ, չերք մայրս դրան սեմին վրա հացագործին կըսպասեր, դրացի կին մը հառաջացավ և ըսավ.

— Բուրճուկ, նորեն չերիկ գիշեր Արտաշը սպուր մը կերեր ե. ձամ-դուռ կոտորեր ե, բոլիսը կանչեր են...

Մայրս, կարծես խայթված, գլուխը ցցեց.

— Ի՞նչ ըսել կուզես, Աղավնի հանըմ:

— Ի՞նչ ըսել պիտի ուզեմ. շաշխընի պես փարաները ձեռքը դրինք, մեխանեները կխնդան կոր...

— Բու տված⁹ փաբադ ինձմե գիտցիր, ըսավ մայրս և դուռը դոցեց դրացուհիին յերեսին:

Բայց բակին մեջ անիկա յերկու ձեռքերով գլուխը

**) Մարտահրավեր, բառացի՝ «կամ արդյոք ինձ ծուռ նայող»

բռնեց և սկսավ հեծկլտալ: Ծանր վիշտ մը կ'ըջարանար սրտին վրա և խելագարի պես չորս կողմը կնայիր, կարծես ողնութ յուն մը հուսալով:

Մտադրեցի Պետիկին խոսիլ, բայց ալ քանի մը որերե ի վեր դարձեր եր խուսափուկ:

Պետիկին ալ տխուր եր և մտատանջ, և կարծես շարունակ անլուծելի հարցումի մը պատասխանը կ'փնտռեր: Բայց ինչ վոր ամեննն ավելի ցալ կպատճառեր ինձ, այն եր, վոր մեր թշնամիներն սկսեր էլին ուրախանալ և կարծես կհաղթանակելին:

Գեւ Նրկողոսը փավլիքային մեջ ծիծաղելով հարցուցեր եր բանվորներուն.

— Ե՛... ածուխը լե՛րը կառնեք կոր, — և հարս դառնալով՝ Նունիկ հանրմին ընե, մաղաղան պատրաստ բռնե...:

Քչումուրճի Ավագ դռնե դուռ կպտտեր և բանվորուհիները կգրգուրեր Արտաշի դեմ:

Իմացս վոր այս շարթու աղեկ ածուխ պիտի իջեցնեն գեղերեն, ըսեք Արտաշին, թո՛ղ նայի. չես պիտի առնեմ, ինչուս պե՛տք, ամա ձեր աղեկությանը համար կըսեմ կոր:

Վոմանց ալ կհայտներ.

— Լսեցի վոր լեկող շարթու գիները պիտի բարձրանան, ատեն ե, որ մի կորսնցնեք:

Յեւ իրավամբ, գլուղերեն ածուխով բենավորված սայլերը կիջնեյին Սկչուտար, կանգ կառնեյին Հայոց գերեզմանատան անկյունը: Հաճախորդները կերթային, կդիտելին, խորհրդածություններ կընեյին փայտածուխին ու գինին վրա, և իրար կքաջալերելին գնելու համար:

Հետզհետե լուր տարածվեցավ, վոր մեծատուններն իրենց ածուխը կգնեն: Բայց ինչ վոր խայթեց բանվորները, այն եր, վոր չազմայի գործատերերը կշտապեյին իրենց տարեկան փաշտածուխը մթերելու: Դունե դուռ, պատուհանե պատուհան, թաղերու մեջ կիները կխոսեյին.

— Կովանենք չերիու արաբա առեր, ներս նետեր են. Չեվիկենց արաբան լեռան պես բարձր եր... Ավուրտենք չեա պիտի կենային, միտքը փոխեցին, առին. անոնք իրենց ըրածը գիտեն...

Բայց ամենեն մեծ չարիքը կգործեր Արտաշի յեղբայրը՝ Թաչիկ: Անիկա սրճարաններուն և գինետուններուն մեջ կզրգուեր բանվորները Արտաշի դեմ

— Ծո՛, խելքերնուդ պտուկը սիրեմ... աղբարս ե, ամա չեա շիտակը խոսող ճեկն եմ. ինչ խեր ունեցեր ե ինքզինքեն, վոր իրմե խեր սպասեցիք... Ինչ անոր չվանով հոր կիջնվի...

Հետո խորհրդավոր կերպով կավելցներ.

— Ինձմե զխոցած մ'ըլլաք, այս գործին վերջը գեղ ե... իրեն հեա հալխն ալ պիտի վառե... մնացածը դուք գիտեք...

— Ե՛, բանը բանեն անցեր ե,— կպատասխանեյին Թաչիկին, ալ հիմա ինչ կընան ընել...

— Գացեք չեա ուզեցեք ձեր փարաները:

Այս լուրերը մեզ կբերեր Հայրապետ ամուճաս, և կնկարագրեր թե ինչպես Սիլիհտարի և Յենի Մահալլեյի բանվորները և բանվորուհիները հուզմունքի մեջ եյին. հետո դանդաղորեն սիկառեթը վոլորելով կխորհրդածեր.

— Ողորձած հոգի հարըս կըսեր, վոր չերեսուն տա-

բին մեյ մը խաղեայ*) մը աշխարհը կուգա: Բայց աստ-
ված ըբածը գիտե, բանով մը կզայե... շատ անգամ
կին աշխարհ կուգա... տունե տեղե հետու ըլլա,
ատանկներն իրենց շուրջը կերեն, կմբկին, բայց
կնիկութունը կզայե... տնեն դուրս բան չեն կրնար
ընել. Արտաշ ալ խաղեայ ե... ան ալ զսպողը չքավորու-
թյունն ե...

Բայց անմիջապես Սաչիկին ակնարկելով, կավել-
ցնեք.

— Ան ալ շիջար մը չե չա... խոսքն ալ արժեք
չունի... չերկու աղբար միշտ շուն ու կատու չեղած
են...

— Յես պիտի չերթամ Արտաշին խոսիս,— ըսավ
իրիկուն մը մայրս վնասկանությամբ:

Հայրս ու հորեղբայրս միջամտեցին.

— Նունիկ, ատանկ բան չընես... դուն չես ճանչ-
նար Արտաշը. գիտեն ինչ դարձեր ե... հետը խոսիլ
չըլար...

— Պիտի չերթնմ, ըսավ մայրս և բռունցքը դար-
կավ թեղկյահին. չերթամ, պիտի խոսիմ հետը... իմ
պողյոս կոխել չըլար... թող հասկնա, վոր բաղնիքը
խենթ կա չեղեր... պիտի՝ չերթնմ...

Յեկ շարունակեց կատաղությամբ բանիլ:

* * *

Հետեյալ ուրը, չերիկոյին, չերբ դպրոցեն վերադարձա,
զրացի վոր արտակարգ բան մը պատահած ե: Բուլքս
և չեղբայրներս շմամ եյին, և ինձ կուղղեյին անձկալի
նաչվածքներ: Մայրս թեղկյահին առաջ նստած կաշ-

*) Պատուհաս

խատեր, Չախ ձեռքը դրեր եր ճակտին, և աջ ձեռքով վրձինը կքսեր չազմային գծագրված ծաղիկներուն վրա: Ամեն անգամ վոր ներկի հողե ամանը կտեղափոխեր, կտեսնելի վոր անոր վտիտ մատները կողոպտյին: Նշմարեցի նաև, վոր աչքերը կարմրած ելին: Դիտիւր ելի, վոր չերբ մայրս վիշտ մը, կամ հուզմունք մը ունենար, չերբեմն կհեծկլտար, բայց չերբեք չեր արտասովբ. անիկա չոր աչքերով և լռելայն կմաքառեր իր ներքին զգացումներուն հետ: Մորս աչքեն արցունք կժայթքեր միայն, չերբ բարկության ծայրահեղ աստիճանին կհասներ, և հալտնի չեր, վոր այդպիսի բան մը պատահած եր:

Յերեկոյին, չերբ հայրս տուն չեկավ, հասկցա մորս բարկության պատճառը: Արտաշ անհետացեր եր. մեկներ եր առանց վոռե բան ըսելու, և գինետուններու, սրճարաններու, փավլիքային և թաղերու, տուներու մեջ կըսելին, վոր ան չիլիբ գացեր եր բանվորներու դրամը մեջքի գոտիին մեջ կապած:

Լուռ ճաշեցինք, և լուռ սպասեցինք վոր մեր պառկելու ժամանակը գա: Հայրս բազմոցին վրա իր սովորական մրափեն արթննալով, սկսավ խոսիլ մորս հետ: Անոր ձայնը թախիծով լի յեր և կպատմեր թե ինչպես դուռձամանները կխնդային իրենց վրա: Քլումուրճի Ավագը գինետան մեջ հավաքեր եր «իբ նմանները», կխմցներ և կպատմեր թէ Արտաշ իր հորը պես խաչաղ*) չիլեր եր:

— Զուլուխ չոճուխի բերնեն կտրեցինք,—կըսեր հայրս լալազին,—փարաները ձեռքը դրինք, ուրիշին

*) Փախստական:

ալ սերեր ***) յեղանք... Նուրիկ, կալիեցններ ան հանդիմանական շիտով, տեանողը յերես վար կառնի կոր, հանցավորի պես եմ, մարդու յերես տեսնելու հավես չի մնացեր...

Մայրս միշտ լուռ կմնար, և յերբեմն անհամբերութեան հառաչանք մը կարձակեր: Կամաց-կամաց հորս խոսքը սակավացավ, մորս լուսթյունը դարձավ սպառնական: Վերջապես լուսը մարեցին և պառկեցան: Բաց մինչև լուսարացին լսեցի մորս հեքոտ շնչառութեանը: Մենք յերկուքս անքուն ելինք, կտառապեցինք. և զգացի, վոր մորս և իմ ցավս մեկ էր:

Յերբ առավոտուն ծանր և կարճատև քունն մը յեաքը աչքերս բացի, մայրս կրակարանին առջ խանգ կպատրաստեր: Սև չեղուկը զեղիք էր տաք մոխիրին մեջ, և այրած խանգիչի հոտով լեցվեր էր սենյակը. մայրս աչքով-ունքով մինակը կխոսեր և ջրթները կդողային:

Անցան որերը այս լարված վիճակի մեջ. անցավ շաբաթը, և ահա այլևս ամեն մարդ համակերպած էր, յերբ ուրախ լուրը պալիսեցավ թաղերումեջ: Արտաշ գյուղերը գացեր էր տեղվույն վրա գնելու համար փոշտածուխը:

Ուրբաթ, շաբաթ և կիրակի, անընդհատ յազմաճի եննաֆին ամխարարձ սալերը կլիջնեցին գյուղերին, կուգային Թոփհանե ողլուի լաչն պողոտայեն, կանգ կառնեյին գերեզմանատան առջ, Յերբ Սելամսըգի և Իճաախիյի ունեորները յեկեր ելին փաշտածուխ ընտրելու, սալլապանները հաշտարարեր էյին, «ճախուչե, յազմաճիներուն ամուխն է»:

**) Պատճառ:

Սիլվիոսներն, Յենի Մահալլեյն, Վանքին պաղին, Պլուլպլուլ Տերեսիյն, Տաղհամամեն բանվորուհիները քան-գործ թողած կերթալին տեսնելու «իրենց ածուխը»։ Բլոմուրճի Ավագը, կըսեր հայրս, «ամոթեն ծակ մը մտերե»։ Մայրս հազիվ սթափած իր ցասումն և հուսախաբութենեն շփարուն ձև մը առեր եր։ Անիկա վերջապես, հուզմունքն զինաթափ, հորս խոստովանեցալ։

— Ա՛յ մարդ, յերբ վոր լսեցի, գիտես, վոր սիրտս վեր յիւալ... մի մեկադրեք ինձի, խենթ խուշ դարձեր եմ... չիլտեմ քի խնդամ մի լամ...

Շարաթ իրիկուն Հալրապետ ամուճաս յեկալ մեզի։ Կարծիր թաղկինակին մեջ կապած չոր թուղ բերեր եր «չոճուխ» ներուն համար։ Անիկա ուրախութենեն կը խայտար։ Գացեր տեսեր եր չաղմաճիներուն ածուխը և դեռ դրան սեմին վրային սկսալ գովքը ընել։

— Վա՛յ Արտաշ, վա՛յ, կգոչեր խոսքը ընդհատելով, վորդի հարազատ, Պլութ քենսիսի... *)

Յեկ սրտին զեղումը արտահայտելու համար սկսալ խոսիլ Պլութի վրա. պատմեց անոր քաջագործությունները և անոր մահը ու իր բեկբեկ ձայնով սկսալ տեսթան չերզել։

— Հե՛յ գիտի Պլութ, հե՛յ, դուն ալ մեռնելու մարդ ելի՞ր, պե՛...

* * *

Առավոտ կանուխ հայրս գնաց շուկա և չերկու գոչխարի զլուխ բերալ մեր կիրակնորչա խնճուղքին

*) Ինքն իսկ (Պլութը ինքն իսկ)

համար: Յեղբայրներս գացեր էչին անուխի սալերը տեսնելու և քույրս սենյակին մեջ դպրոցական չերք մը կերպեր իր քաղցր ձայնով: Յես կողմնելի մորս տնական գործերուն: Յերբեմն կերթայի մորս պատվերին վրա նպարավաճառեն բան մը գնելու և դարձիս միշտ կգտնեի սալս իր գուսպ ուրախության մեջ: Անոր նալլըն*) ներուն համաշափ ձայնը խոհանոցի սալաքարերուն վրա, լվացած պնակներու իրար բաղխուովը ծնծղաներու պես ուրախ կհնչելին և կարտահայտելին մորս զգացումները: Անոր սև աչքերը յերբեմն կանգ կառնեյին վրաս և կրսեր սրտագին:

— Ողորդ... առանց խոսքը ամբողջացնելու:

Ճաշին հետո հայրս առաջարկեց ինձ վոր քիչ մը յերկնանք բարձունքը:

Սա մեր սովորական պտույտն էր. կքայլելինք անխոս նուշնիսկ յերբեմն իրարմե հեռու: Կանցնելինք Սելամաբլի թաղեն, ուր հին ընտանիքները մեծ մասամբ «սյովիք դյուշելյուներ»**), իրենց հին փայտաշեն տուներուն մեջ կապրելին ամբափակ, Սուրբ Սաչ չիկեղեցիին շուրջ բոլորը: Մելամաբլին կանցնելինք Իճատիչե, վոր առավելապես բնակված էր դավառացի վաճառականներե: Կասնեյինք վերջապես հայկական թաղերուն սահմանը, ուրկե հետո մեր տոաջը կբացվելին դաշտեր և արտեր, և հեռվին կտեսնեյինք մեծ և Կոբրը Չասլըճաները: Հայրս կնախընտրեր նստիլ դաշտին մեջ. գետինը, խոտերուն վրա և սիկարիթ մը ծխել, բաց չես կջանայի մղել զինքը դեպի հրեաներուն գերեզմանատունը, ուրկե հետո կհասնեյինք

*) Փայլում փոտնամաններ:

**) Իշխանութենե ինկած:

Յրենկի լեռը: Այնտեղ դարձերի գագաթին, մեր առաջ կպարզվեր Վոսփորի մեկ զմայլելի տեսարանը: Հայրս գոհ կըլլար բսելով. թե հով կա, անուշ կիչե և չես աչքերս բացած հիացումով կկրեյի բնության տեսարանին սփոփարար տպավորութունը:

Այս անգամ, սակայն, յերբ դաշտերը հասանք, հայրս ցույց տալով մեր սովորական ճամբուն հակառակ կողմը. րսավ.

— Յեկնը այսոր մյուս կողմը չերթանք:

Յես խայտալով վազեցի իր ոտաջքին: Կտրեցինք դաշտը և հասանք թոսթալի ճամբան: Գարնանային արևը մեր վոտքերուն առաջ կփռեր լուսահեղ ճանապարհը: Կտքերու անցքին՝ փոշին ամպի պես կրարձրանար և կխափաներ մեր տեսողութունը, բայց արդեն հեռվին կլսեյինք դռուժ-գոչում, ուրախ ճիչեր և բազմության ժխորը: Ամեն թաղերին մարդիկ չեկեր էին դիտելու անսովոր իրողությունը: Նույնիսկ դաշտին մեջ, հեռուները, խումբ-խումբ մարդիկ խանդով կխոսակցեյին: Ասոնք հայտնի առևտրականներ էին և կզգուշանային հառաջանալ ու խանովիլ բազմության. բայց ատենը մեյ մը, իրենցմե մեկը կանջատվեր կուգար, կդիտեր և տեղեկութուններ կտաներ խումբերուն: Այդ միջոցին չես ու հայրս կմոտենայինք բազմության. նիհար և բարձրահասակ մարդ մը, վոր խումբերեն չեկեր եր, ուղեց ինձ հրել առաջ անցնելու համար: Յես հազիվ թե սալթաքեցա, չազմաճի բանվոր մը բռնեց թևես և սոսկալի հաչհուլութուն մը ուղղեց մարդուն հասցեյին. անիկա կանգ առավ և փոխանակ չազմաճիին պատասխանելու, խիստ անարկով մը հաչեցավ ինձ: Իմ հիշողությանս մեջ մնացած է անոր նոր

սափրված և պիրկ աչտերուն փալլը, պիտերը, վոր ցուցամատով և բթամատով կսանտրեր զեպի դուրս: Հայրս այդ ակնարկին ազատելու համար ինձ, թեև քոնեց և հոռաջացուց, և իմ հարցական նայվածքիս պատասխանելով, ըսավ.

— Նեխե*) Սարգիս աղան ե... չամչնա նե ինկած քչոմուրները կժողվե տուն կտանն...

Բայց արդեն մեր ուշադրութունը ամբողջովին դարձավ սալլերուն և անոնց շուրջը խոնված բազմության վրա:

Այնտեղ եր Պետիկը և իր դասարանի բնկերներին մեկ քանին: Այնտեղ եյին նաև Կիլ Նիկողոսը և Քյոմուրճի Ավագը. անոնք ածուխ գնելու պատրվակին տակ կմտանսային սալլերուն և ցած ձայնով կխոսակցելին իրար հետ: Այնտեղ եյին նաև զանազան թաղերու վոստիկանները, վորոնք կարգը պահպանելու համար կմիջամտելին և չերբեմն ալ իրենց մտրակները շաչեցնելով, դեպի յեա կմղելին հավաքված բազմությունը: Բայց լերը «չերեկի»-ի մը հանդիպելին, ձուքերնին իրենց Փեսին կտանելին բարեկու համար և ձամբա կուտային, վոր անցնին:

Այդ բոլորը շեյին վրիպեր ուշադրութենես, բայց իմ ամբողջ մտածումս սևեռած եր մեր սալլերուն վրա, վորոնք գյուրին եր վորոշել, վորովհետև զարգարված եյին կանանչ վոստերով և նույն իսկ սալլատար գոմեշներու ճակատները և յեղջուրները կկրելին կլիսիններու վողկուղներ:

Հայրս թուշը ցցած կնայեր զմայլանքով: Անոք

*) Ժլատ

խորշոմած դեմքը պարզվեց երևալու և շրթները սեղմված
 ելին հիացիկ լուսթշան մը մեջ: Իմ ուրախությունս կա-
 տարյալ չեղավ, յերբ Պետիկ քովս չեկավ և իր թիւը
 դրավ ուսիս. անոր հանդարտ նայվածքը լի չիւր գո-
 հացումով. հանդարձ ինձ բան մը մատնանշեց. աչքերս
 դարձուցի աչն կողմը և տեսա Արտաշը սև ձի մը հե-
 ծած. անիկա վարդ խոթեց եր ֆեսին մեկ կողմին, ա-
 կանջին վրա և հաղթական կանցներ սայլերու քովեն:
 Կարճ կոճուկը բաց էր կուրծքին վրա և կարմիր գո-
 տին պիւրկ կպարուրեր անոր մեջքը և կուրծքը: Մեկ
 ձեռքով բռնած էր ձիուն սանձին և մյուս ձեռքը դրեց
 եր մեջքին՝ կարճակոթ դաշուչնին վրա:

Հետիտն վոստիկանները կընկրկեցին իր ձիուն
 քայլերուն առաջ, բայց անոնք խոժոռ ելին և խոհուն:
 Հեռոցնեռե աղաները կհեռանային, բայց յազմածի
 բանվորները և բանվորուհիները կմոտենային սայլե-
 րուն և խոսքեր կուղղեցին Արտաշեսին.

— Յաշն... Արտաշ, մեկ որդ հազար ըլլա...

— Կտրիճ մարդ ես, Արտաշ, մեր թև ու թիկունքը
 դուն ես...

Արտաշես կժպտեց ամենուն. վերջապես ձեռքով
 նշան մը ըրավ սալապաններուն բեյիզին և ամխա-
 բարձ սայլերը սկսան սեկ-սեկ հառաջանալ:

Ծաղկազարդ գոմեշները կքաշեցին ճոնչացող սայ-
 լերը, վորոնցմե կանանչ վոստեր կիչնային գետին: Բոս-
 թա յուրին տոնական յերեռելթ մը ստացել էր. Հան-
 կարձ լսվեցավ Արտաշի գոռ աղաղակը.

— Յազմածի Լսնաֆին քլոմուրն է, ճամբա բացեր...

Սայլերը կհետեւեցին սայլերուն, կիջնային դեպի

Թաղերը: Պատուհաններեն կիներ մինչև մեջքերնին կախված իրարու կհաղորդելին.

— Յազմածիններուն քյոմուրն ե, չես տասը արաքա համրեցի:

— Տասը արաքային խոսքը կըլլան...

— Մեր քյոմուրն ե... կըսելին պատուհանե պատուհան բանվորական թաղերու մեջ և հպարտությամբ կհայտարարեին.

— Եսնաֆը վոր միանա, ինչեք չի կրնար ընել...

Յես հայրիկիս և Պետիկին հետ հետևեցա սալերուն մինչև Պեկերին պարտեզը և հետո շտապեցի տուն մայրիկիս լուր տալու համար:

Այն իրիկուն Պյուլպուլ Տերեսի տնակներուն մեջ լածպաները ուրիշ փայլ ունեյին և բոլոր դեմքերը կը խնդային: Գիշերը վրա հասնելեն չեաքն ալ դեռ դրացիները տան սեմերու վրա կգանդաղելին և իրարու կըսեյին.

— քուրնկ, դեռ մինչև որս ատանկ քյոմուր չե մտած քիպարներուն տունը...

— Յազմածի եսնաֆը վյուզելա*) չեղալ... քն, ասանկ բան ուր տեսնված եր:

Տուններուն դռները բաց եյին և բակերը կըզգային փեթակներու պես: Յերբ վերջապես ամեն մարդ իր տան մեջ փակվեցավ, դեռ կարծես հաղորդակցութունները չի դադրեցան և չես զգացի, վոր սիրտս կտրոփեր ամենուն կուրծքերուն մեջ:

* * *

Մայրս գունպ եր իր ուրախության մեջ, բայց իր գոհունակութունը կփայլեքեր իր աչքերեն, իր շարժ ու

*) Բարձր դասակարգ:

ձեռն և մանավանդ իր անսովոր գործփն, վոր կգեղուր մեր ամենուս վրա: Անիկա հոգածությամբ շտկեց քրո՞սս վերմակը, չերբ պառկեցավ և իր տենդոտ ձեռքը իմ ճակտիս դնելով, վորը վերածվեցավ փոքրիկ ապտակնեքու աչտերուս վրա:

— Ա՛յ մարդ, ըսավ վերջապես հորս գառնալով, վոր կոշիկները հանելու զժվարին գործով դրադած եր, նե խենթ եմ նե խոլոք... վոտքերուդ ջուր տաքցուցիր եմ, պիտի մոռնայի...

Ու ճաշեցինք համերաշխ, հապեցած մեր ուրախությունով:

Ու գիշերը տարածվեցավ մեր վրա ինչպես խաղաղության հովանի և մինչև ուշ ատեն լսեցի հորս և մորս խոսակցության մրմունջը, վոր աչքքան տարբեր եր ուրիշ որերու խոսակցության մրմունջին:

* * *

Յագմաճիներուն ածուխը մթերված եր Յենի Մահալլեյի խանին նկուղը: Մթերանոցը կողպված և կրնքված եր և բանալին իբր ավանդ ւմնար եսնաֆիքի հչային քով: Տուներու մեջ բանվարուհիները չեռանդով կաշխատելին և անգաղար կշաղակրատելին դեպքերու մասին: Մեր տան մեջ մալրս ալլևս չեր խոսեր անցողարձերու վրա, բայց շարունակ նոր ծրագիրներ կկազմեր: Կարծես միտքը բացվեր եր նոր հորիզոններու վրա և իրիկունները հորս կհաղորդեր իր մտադրությունները:

— Չորուխ չոճուխը հագվիցնելու համար, կրսեր ան, ինչ՞ու աճեղին առնինք: Կրակի գին ապրանք կրերե: Յես Բեքրոնին խոսեցա, Ելվիսն ալ խոսք տվավ: Մեյ

մը պարտքերնիս տանք, ալ ապրանք չի պիտի առնե՞ք: Քի՛ մը աստեն ակոս կսեղմենք, աճեմին տվածնիս մեկ կողմ կդնենք, շուկային կառնենք նախըթփարայով, մեր մեջը կբաժնենք: Ո՞վ կխառնվի մեզի...

Հայրս գլուխը կշարժեր և իր թերահավատութունը կհայտներ.

— Ատոնք աղվոր բաներ են, Նունիկ, ամա մեզի համար չեն:

Մայրս տեղի չեր տար: Բայց փոխանակ զայրանալու, կջանար համոզել հայրս:

— Մենք ախմախ*) ծներ՝ ախմախ մեծցեր ենք... ատոր համար ալ տիրացեր են մեզի, ինչ կուզեն կընեն...

Այն ատեն հայրս ձայնը ցածցնելով կխոսեր դարձյալ խորհրդավոր վտանգի մը մասին, դոր կթևածեր մեր գլուխներուն վրա: Շշուկներ կային, բան մը կպատրաստվիր... Քյոմուրճի Ավագ գինով վիճակի մեջ ըսեր եր բանվորներու.

— Ատ ձեր ուրախութունը փորերնիդ պիտի մնա:

— Այ՛ մարդ, կըսեր մայրս անհամբերությամբ, ի՞նչ կծամձմես, շխտկե շիտակ շըսիս...

Հորս սարսափը կփոխվեր հիացիկ վոզկորության և թուշը տնկած աչքերը քթթելով, կփսփսար.

— Կըսեն կոր... Ռուսը պիտի գա, սեզ ազատե... ամա մինչև գա... ի՞նչ վոզջ կմնա, ի՞նչ կերթա... կըսե՞ կոր արչուն պիտի թափի...

— Վի՛, կըսեր մայրս, գլուխը շարժելով. ուսը վճրին ձեռքեն մեզ պիտի ազատե... Ռուսը մեզի հաց,

*) ախմար:

քյոմուր պիտի բերե... Գյոմուրձի Ավագն ե ատ խոս-
քերը մեյգան ձգողը, ատանկ չե... կերևի իր գործին
կուգա... Ռուսը չե, աստված չիբկինքեն իչնա, մեզի
համար մեկ ե... մենք մեր գործը նայինք, պոչ խոս-
քերու ալ ահանջ մի կախեր:

Թաղերու մեջ սակաչն այդ գրուլցները շրջան կը-
նեյն. աստիճանաբար աշխատանքի թափը կթու-
լանար: Մեկ կողմին սարսափը և մյուս կողմե անորոշ
հույսը մարդոց միտքերը կշեղեցնեյին անմիջական
խնդիրներին: Յերբ մայրս դրացուհիներեն մեկուն հետ
խոսիւր իր ծրագիրներու մասին, այլևս անորոշ պա-
տասխան կատանար:

— Կեցիր նայինք, քուրսէկ, ժամանակները խառ-
նակ են... սպասենք, տեսնենք ի՞նչ պիտի ըլլա:

Իրիկուն մը ուշ ատեն մեր դուսը զարնվեցաւ:
Հայրապետ ամուճաս եր. անիկա տոգու չն եր և սրունք-
ները կգեղեկին: Յերբ սենյակ մտաւ, դեռ չի նստած
հայտնեց, վոր ձերբակալութուններ և խուզարկու-
թուններ կատարվիւր եչին:

— Սիմոնեց տունը կոխեցին, չերկու տոպրակ
թուղթ տարին. տղան բռներ են: Նալպօնտենց տունը
պոմպա փնտոսեր են: Դպրոցը պիտի կոխեն չեղեր:
Յերկու դրսեցի վարժապետները բռներ զիմաց անցու-
ցեր են:

Հետևյալ առտու կանուխ, լսեցինք, վոր Արտաշէ-
ալ բռնվեր ե:

* * *

Մզձավանջային որերը կանցնեյին: Ամեն բոպե
հրազեններու պես մեր ահանջներուն կալայթեյին կո-

միտաճի, հնչակ, պոմպա, ուուսը պիտի գա, Անգլիա սուլթանին բարկացավ և այլ այս կարգի խոսքերն Սարսափը տարածվեցավ բոլոր թաղերուն մեջ, կասկածը սպրդեցավ ամենուն սրտին մեջ: Քյոմուքճի Ավագը հարցաքններ ելին, բայց անմիջապես արձակեր ելին: Թաղին վոստիկանները դարձան չերկչուղ ազգող անձեր և շշուկ տարածվեցավ, վոր հայ լրտեսներ կան, «պատերը ականջ ունին»... Վախը մտավ նաև բանավորական տուները, վորովհետև Արտաշեսը ձերբակալված էր վորպես պետութւան թշնամի և վտանգավոր ապստամբ, նույնիսկ լրագիրները գրեր ելին, վոր դրամ հավաքեր էր «այսպանելի նպատակը իրապործելու, պոմպա պատրաստելու համար»:

Մայրս ընդզիցավ այդ ամբաստանութւան դեմ և հակառակ հորս հորգործերուն, առավոտ մը կանուխ, սև քողը դրավ գլխուն և գնաց Մորուք Կարապետը տեսնելու, վոր դատական գործերով կզբաղեր և կպեր ուներ իշխանութւանց հետ:

Մորս կարծիքը այն էր, վոր չեթե բոլոր բանվորները և բանվորուհիները, վորոնք հանդանակութւան մասնակցած են, հավաքապես բողոքեն և վկայեն, վոր Արտաշես դրամ հավաքած է ամուխ դնելու համար, խնդիրը կպարզվի: Բայց Մորուք Կարապետ խորհուրդ տվեր էր յետ կենալ այդպիսի քայլի մը:

— Պարապ տեղը ահալին կերես, բոլոր մասնակցողները մյուզուր *) կգառնան, Արտաշի դորժը գեշ է, գեշ, Ֆեհա**)...

Դպրոցը Պետիկին հայտնեցի այս խոսակցութւան

**) Գեշ:

*) Կասկածելի:

մասին: Ան գլուխը շարժեց հուսահատ և առաջին անգամ ինձ պատմեց Արտաշեսի ձերբակալման պարագաները: Տունը շրջապատեր ելին մեծ բազմությունով, զենքերը պատրաստ և, չերբ դրանը զարկեր ելին: Արտաշես հասկցեր եր և նետովեր եր առաջ կռվելու համար, հետո միտքը փոխեր եր «անոնց ալ ուզածը ատ ե» ըսելով: Հետո հանձնվեր եր վոսաթիկաններուն և մեկնած պահուէն ըսեր եր Պետիկին:

— Պետիկ, ողլո՛ւմ, սիրտդ Ֆերահ *) բռնե, յես ինքզիքս կաղատեմ ասոնց ձեռքեն, մեր տլուշմաններուն ալ խերը կանիծեմ... որ մը անուէս կիմանաք...

Պետիկ գետինը կնայեր և հաճախ կընդհատեր իր պատմությունը: Չաչնը հուզմունքեն կզոզար: Վերջապէս ըսավ:

— Կարպիս, յես ալ հորս չերեսը չեմ կարող տեսել: Ան եր մատնողը...

Քանի մը որ յետք Պետիկ փախավ տունեն: Ան մտեր եր ոտար շոգենավ մը իբր փախստական և հեռացեր եր Պոլսեն:

* * *

Անցան շարաթներ, հետո ամիսներ: Կառավարութեան հրամանով և խուզարկութեան պատրվակով բացվեցավ յազմաձիններու ածուխի մթերանոցը: Վոսաթիկանները հայտնի համարձակ, պարկերով ածուխին լավագույն մասը բեռուցին ձիերը և իրենց տուները դրկեցին և մնացյալը տվին չեկեղեցիներուն, վոր անոնք աղքատներուն բաժնեն:

*) Պայծառ:

— Քա, մենք ճի, ձմեռվան քրոմուրը առնովը ճիլ, կըսեր մեր դրկից հարեանուհին, առանց վհատելու մօրս խոթու լուսթեննն: Աղքատությունը միսերնուս փակած ե, պոշ տեղը չե՛ կըսեն կըրակե շապիկ ե... ան պիտի հանենք, պատանքը պիտի փաթտվինք...

Յեկ մայրս համառությամբ գլուխը կշարժեր ժըխտական:

Այդ որերու ընթացքին, թաղերու մեջ, նախ անհատներ և հետո խումբեր, դուրս բարձրացուցին և սկսան բողոքել կատարված անարդարության դեմ: Արտաշես ունե կապ չունի կոմիտաճիներու հետ և հազարական ուժերով ձմեռվան ածուխը գնելը վոչ մեկ որինքի դեմ չի: Յաղմաճիները կատապեյին իրենց քեհչան, վոր լերթա Դուռը, Բաշա Գաբուսին և բողոքե: Բայց ան որերեն ի վեր տունեն դուրս չեր չեկեր և զիմօղներուն կաղերսեր:

— Վտօքերնիդ պագնեմ, ինձ գոռը մի դնեք, չուրս չոճուխի տեր մարդ եմ, չեմ ուզեր վողջ գլուխս ամիտարանի տակ դնել:

— Թճե, կթքնեյին չերեսին բանվորները, աս ալ մարդ ե, վոր քեհչա ընտրեր ենք:

Բանվորուհիները գաղտնի դրամ կհավաքեյին դատավորները կաշտոնիու և Արտաշեսը ազատելու համար: Իսկ սրճարաններու և գինեատուններու մեջ բանվորներեն վոմանք հալտնապես կըմբոստանային թե՛ գեղձարար վոտիկանության դեմ և թե՛ չաղմայի գործատերերուն դեմ, վորոնց մատը կա, կըսեյին, պատահած դեպքերուն մեջ: Ամենքը համաձայն եյին, վոր եսնաթը իր վոտնակոխված իրավունքերը պետք ե

պաշտպանե, բայց վոչ վոք վորոշ ծրագիր մը կառա-
ջարկիր:

Այդ միջոցին մայրս բանը-գործը թողած, հակա-
ռակ վոր արխիեթ*) եր, ամեն որ փողոցները կշափեր:
Ան կերթար Յենի մահալէ, Սիլիտար, Տաղհամամն
աշխատակցելու ալն բանվորուհիներու, վորոնք ամեն
վտանգ աչք առած մտադիր եյին Արտաշն ազատելու
համար գումար մը գոյացնել:

Մայրս կրկին զնաց Մորուք Կարապետին և կա-
շառք խոստացավ:

— Ատ ո՛ր տեղեն ե ձեր փարան, հարցուցեր եր
Մորուք Կարապետ կասկածանքով:

Մայրս հասկցեր եր, վոր պետք չե ընկերները
բերան տա և ըսեր եր.

— Տունս կծախեմ. կուտամ: Իմ խոսքս բերնես կելի:

Յեկեղեցին և թաղական խորհուրդն ալ իր կարգին
գլխավորներ կրներ բանտարկչալներն ազատելու համար:
Պատրիարքարանը դիմեր եր դեպպանատունները ձեր-
բակաված հաչբուու ազատ արձակուամ խնդրելով: Մի-
քեն ինձ հաղորդեց այդ մասին և ըսավ թե Սուլթանը
կողոտ դեպպաններեն: Պայրամը մոտ եր և կհուսացվեր,
վոր աչդ առթիվ Սուլթանն ընդհանուր ներում շնորհե
կոմիտաճիներուն:

* * *

Կարճատև արխիեթեն հետո, վորու միջոցին շատիրը
չեյին կրցած աշխատիլ, չբավորութունն ավելի դաժան
և ավելի անողոք տեղավորվեր եր մեր տուններուն մեջ:
Դարձյալ աճեմը կատաղած կիցեր կուտար մեր զրանը:

*) Ստիլոգական պատվեր:

Թաթիլներն իրարու չետևե կհասնելին և հացագործն հաճախակի ձիուն սանձը կքաշեր և կանցներ առանց մեր դրանը զարնելու: Դարձյալ, քուչրս տժգուչն և նիհար յերկնցեր եր բազմոցին վրա և տան տխուր լռութունը կխզեր իր հազովը: Իրիկունները հալրս որ-որի ավելի կքած և հետզհետ ավելի անզթորեն տառապելով իր վոտքերին, կտքար, մինչ մայրս կբաներ թեղկլահին վրա և չերբեմն ապան կսրբեր պատռելու ճշող աղմուկ յը առաջ բերելով: Դարձյալ գիշերվան ժամերուն, չերբ մենք պառկած կըլլայինք, հաչրս կխոսեր վողբազին ձայնով անվերջ հոգերու վրա: Մայրս ընդհանրապես չուռ կմնար, բայց դեմքը կստանար չերբեմն դառն հեզնության և չերբեմն ալ ցասումի արտահայտութուն, բայց հաճախ ան կմնար մտախոհ, ինչպես մեկը, վոր իր եչության խորն անդրդվելի հենարան մը գտած է:

Այսպես կանցնէին որերը, չերբ վեջապես պայրամը չեկավ և սուլթանական ներումը շնորհվեցավ: Սկզուտարի բանտարկչալնները վերադարձան իրենց տուները, բացի Արտաշեսն և չերկու դրսեցի վարժապետներն, վորոնք, ըսվեցավ, թե իրենց ընդդեմ դավառները զըրկվեցան: Յազմաճիւնները ժամե-ժամ կսպասէին Արտաշեսի վերադարձին: Բայց որերը կհաջորդէին իրարու և Արտաշեսը չեր յերհար: Մայրս տենդազին անհամբերության մեջ եր. վերջապես չղիմացավ և ինձ հետ անգամ մըն ալ գնաց Մորուք կարապետին:

Ցանցառ մորուքով, կարճահասակ, կնդած գլխուն ճերմակ գդակ մը դրած, մանր և խուսափուկ աչքերով, Մորուք կարապետը լսեց մորս խոսքերը: Մայրս կը դանդատեր թե բոլոր կոմիտաճիւնները տուն դարձան,

մենակ Արտաշես, վոր այդ գործերուն հետ կապ չուներ, մնաց:

Այն ատեն Մորուք Կարապետը ըսավ խորհրդավոր կեպով մը.

— Խոսեցա գառըին*) հետ, կաշառք ալ խոստացա: Մարդս կճանաչնամ, հազար անգամ գործ ունեցած եմ իրեն հետ: Այս անգամ ճար չկա: Անիկա ինձ ըսավ. «Կարապետ, դուն մի խառնվիր Արտաշի գործին, զե՛շ, զե՛շ գործ եւ Անոր կերած ապուրը հե՛շ մեկուն կերած ապուրին չի նմանիր... չերանի՛ր թե կոմիտանի ըլլար...»

Այն ատեն վո՛չ չես և վո՛չ մայրս հասկցանք այդ խոսքերուն իմաստը, և չերբ վերջապես մայրս սթափեցավ իր ապշութենեն, ձեռքես բռնեց և դուրս յելանք:

Անցանք փողոցներեն առանց իրարու հետ խոսելու: Մայրս կքալեր դուռը բարձր, աչքերը հրացայտ, աչտերը վառած տենդագլին կարծրութեամբ: Անոր քալերը չոր և ճամաչափ կ'նշէր սալաքարերուն վրա: Յերբ տուն մտանք, տեսա, վոր կողոպտը բոլոր մարմնովը Հանեց դիտուն սև քողը, նետեց մեկ կողմն և խելագարի պես գոչեց, բռունցքը ցցելով.

— Ողոր՛ւ, մենք աս աշխարհիս անխնայներն ենք...

Յե՛վ անգամ մըն ալ ցատումի արցունքներ ժպի՛քեցին մորս աչքերին:

*) Գառավոր:

Ich habe die Ehre Ihnen zu schreiben, dass ich
 die von Ihnen angelegte Rechnung für den Monat
 April 1848 erhalten habe. Dieselbe ist richtig
 und ich habe die Zahlung von 100 Thaler
 an dem 15ten d. M. gemacht. Ich bitte Sie
 um die Güte, mir die Quittung zu übersenden.
 Mit freundlichen Grüßen
 Dr. med. J. C. Schmidt

8965

2013

Клз. 91 Р. 22

ԳԻՆԸ 45 Կ.
ԿԱԶՄԸ 20 Կ.

ՀԱՅԵՆԵՍԻԱՆ
Տղենայի ռուբաշկա
ԳԻՅՍՍՐ Արմենի Էրիվանի